

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Tanja Škander

Vzpon nacionalizma in spolno determinirani družbeni procesi
na Češkem in Moravskem, 1938-1948

Diplomsko delo

Ljubljana, 2009

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Tanja Škander

Mentor: doc. dr. Damjan Guštin

Vzpon nacionalizma in spolno determinirani družbeni procesi
na Češkem in Moravskem, 1938-1948

Diplomsko delo

Ljubljana, 2009

VZPON NACIONALIZMA IN SPOLNO DETERMINIRANI DRUŽBENI PROCESI NA ČEŠKEM IN MORAVSKEM, 1938-1945

Pričujoče delo poskuša vpeljati razsežnost družbenega spola v nacionalne procese, ki so se odvijali na Češkem od vzpostavitve češko-moravskega protektorata leta 1938 do komunističnega prevzema oblasti leta 1948. Prvi del naloge sestavlja razčlenitev konceptov nacionalizma in družbenega spola ter poskus preučitve genealoške, kulturne in politične razsežnosti vključitve žensk v nacionalno govorico. Družbeni in politični kontekst je podan s kratkim pregledom zgodovine omenjenega območja in razvojem češkega feminističnega gibanja. V drugem delu so identificirane politike, posebej kreirane za žensko populacijo in družbeni procesi, ki so ženske zadevale na poseben način. Delo izhaja iz predpostavke, da je bila medvojna in povojna družbena struktura ne le prežeta z nacionalistično govorico pač pa tudi spolno diskriminirajoča. Poskus obnove tradicionalnih, avtoritarnih in patriarhalnih družbenih vzorcev je skupaj z vzponom nacionalne zavesti ženskam odkazal posebno biološko, simbolično in aktivno vlogo v projektu ohranitve narodove identitete.

Ključne besede: Češka, protektorat, ženske, družbeni spol, nacionalizem.

THE RISE OF NATIONALISM AND PROCESSES OF GENDERISATION IN BOHEMIA AND MORAVIA, 1938-1945

The author tries to introduce the gender dimensions into the national processes that took place in Czech lands in a time period from the establishment of the protectorate of Bohemia and Moravia in 1938 until the communist seizure of power in 1948. In the first part of the work the concepts of nationalism and gender are discussed, followed by an attempts to explore the genealogic, cultural and political dimension of women's inclusion in national discourse. The social and political context is given by a short historical overview of the Czech lands and of the Czech feminist movement. The second part of the work tries to identify the politics which were designed specifically for female population and the social processes which had gender-based impact on it. The work lies on the assumption that the interwar and postwar social matrix was not only nationalistically charged but also gendered. The attempted reestablishment of the traditional, authoritarian and patriarchal social patterns together with the rise of the national consciousness accorded women special biological, symbolical and active roles in the preservation of the national identity.

Keywords: Czech Republic, protectorate, women, gender, nationalism.

KAZALO

1	Uvod.....	5
3.1	Opredelitev teme in metodološki pristop.....	5
3.2	Hipoteze.....	8
3.3	Zgradba dela.....	9
2	Nacionalizem in družbeni spol.....	12
3	Kratek pregled zgodovine češkega naroda.....	20
3.1	Po 'Münchnu' in do konca druge svetovne vojne.....	27
3.2	Nacionalizem v pohodu.....	32
3.3	Komunistični prevzem oblasti.....	42
4	Delovanje žensk v javnem političnem prostoru.....	45
5	Gospodinje, matere in žene v bojevanju za narodov blagor.....	54
6	Odpor in sodelovanje v pogojih okupacije.....	61
7	Biološka reprodukcija in izgradnja narodovih mej.....	71
8	Druženje s sovražnikom.....	78
9	Spolno nasilje.....	85
10	Sklepna razprava.....	93
11	Literatura.....	97

1 Uvod

Poznavanje osnovnih dogodkov in procesov v času druge svetovne vojne je del splošne izobrazbe. Razni aspekti druge svetovne vojne so dobro raziskani in na to temo so napisane neštete knjige. Visoko je tudi število publikacij, ki preučujejo dogajanje v pokrajinah Češke in Moravska (t.j. na ozemlju današnje Češke republike). V zadnjih dveh desetletjih so se poleg množice knjig in znanstvenih člankov pojavila tudi številna vladna in nevladna telesa, ki se ukvarjajo s tematiko češko-nemških odnosov, natančneje – z izselitvijo Nemcev iz Češkoslovaške republike po koncu druge svetovne vojne. Veliko manj je napisanega o vsakodnevnom življenju v od tretjega rajha zasedenih ali priključenih dežel. Sicer dobro raziskana zgodovina feminističnega gibanja na Češkoslovaškem (zlasti v češkem delu) se ustavi pri vzpostavitvi Protektorata Češke in Moravska leta 1939 in nadaljuje po koncu druge svetovne vojne z uvedbo novega socialističnega družbenega reda. Prevladuje družbeni diskurz, da je pod nacionalsocialistično oblastjo trpel celoten češki narod, tako moški kot ženske, in ko se že piše o ženskah samih, se omenja njihov prispevek k narodnemu boju proti okupatorju. Maloštevilna dela, ki v središče svojega raziskovanja postavljajo razmerje med spolom in nacionalizmom v Protektoratu Češke in Moravska ter na Češkoslovaškem do leta 1948, ko je oblast zavzela komunistična stranka, so napisali tuji raziskovalci. To delo je dokaj ambiciozno zastavljeno – vsaj delno želim zapolniti vrzel v preučevanju odnosa med narodnostno pripadnostjo in družbenim spolom na češkem ozemlju med letoma 1938 in 1948.

1.1 Opredelitev teme in metodološki pristop

Prva Češkoslovaška republika je nastala leta 28. oktobra 1919. Svoj demokratični značaj je uspela ohraniti do 30. septembra 1938, ko je po Münchenskem sporazumu morala približno tretjino svojega ozemlja (t.i. območje Sudetov) prepustiti Nemčiji, svojo neodvisnost pa je dokončno izgubila z vključitvijo ozemlja in t.i. ‚druge‘ Češkoslovaške republike v tretji rajh. Nastali Protektorat Češke in Moravska (Protektorat Böhmen und Mähren) je bil politično, gospodarsko in družbeno skoraj

popolnoma odvisen od tretjega rajha. Po koncu druge svetovne vojne vzpostavljena država je ponovno uvedla demokratična telesa, vendar le za kratek čas. Februarja 1948 se je oblasti s pomočjo Sovjetske zveze polastila komunistična stranka in uvedla nov gospodarski, politični in družbeni program. Čeprav je Češkoslovaška ostala do leta 1968 de iure neodvisna, je bila de facto v podrejenem položaju vzhodne sile. Delo je časovno omejeno na obdobje med vzpostavitvijo druge Češkoslovaške republike in priključitvijo Sudetov k Nemčiji septembra 1938 ter prevzemom oblasti s strani komunistične stranke februarja 1948. Spremembe v razumevanju spola in njegove implikacije bom skušala preučiti znotraj konteksta nacije. Kot trdi Yuval-Davis (1997, 4), „pojem spola moramo analizirati in ga povezati tako z nacionalističnimi ideologijami in gibanji kot z državnimi institucijami“.

Nacije so postavljene v določen zgodovinski čas in konstruirane s strani različnih skupin, ki tekmujejo za prevlado. Z vzponom nacionalizma je na Češkem in Moravskem prišlo do institucionaliziranih poskusov obnove tradicionalnih, avtoritarnih in patriarhalnih družbenih vzorcev in odnosov, ki vodijo v nastanek arhaičnega družbenega okolja oz. kulture, kot ta proces imenuje McClintock (1993). Vzpon nacionalizma je vključeval 'obuditev' patriarhalnih vrednot in odnosov, ki so legitimirali privilegije in moč moškega spola v javnem prostoru, hkrati pa je oblast poskušala kar najbolj regulirati zasebni prostor.

Nacionalizem predpostavlja enotnost naroda, jezika, identitete, njegovo bistvo je združevati znotraj določenih, teritorialnih in drugih, meja. Po drugi strani pa nacionalizem razdružuje, ločuje med 'nami' in 'drugimi', je hierarhičen in v svojem bistvu patriarhalen. Nacionalizem temelji tudi na močenski konstrukciji spola- moški in ženske imajo namreč različen dostop do sredstev in pravic v nacionalni državi. Ženske so izključene iz javnega prostora, po McClintock (1993) so tipično konstruirane kot „simbolični nosilci kulture, medtem ko jim je odtegnjena kakršnakoli neposredna povezava z nacionalno institucijo“. Teme etnije/naroda/nacije so bile dobro raziskane v povezavi z manjšinami, družbenimi razredi, rasizmom idr., vloga družbenega spola in njegova konstrukcija v okviru nacije in nacionalizma pa sta bila do nedavnega skoraj popolnoma prezrta.

Pri raziskovanju konstrukcije družbenega spola in spolno determiniranih procesov se bom osredotočila na ženski spol, na njegovo biološko in družbeno

determiniranost, ki ima politične in širše družbene implikacije. Vendar pa se pri preučevanju položaja žensk in pojmovanja ženskosti v določenem zgodovinskem obdobju in v določeni družbi ne morem (in ne želim) izogniti preučevanju koncepta moškega in moškosti. Preučevanje pozicije ženske nujno zahteva tudi preučitev pozicije moškega. Ženska (oz. moška) populacija seveda ni homogena, tako kot tudi nacija ni homogena enota. Ženske se med seboj razlikujejo po ekonomski moči, poklicu, družbenem razredu, izobraženosti, starosti, političnem udejstvovanju in še čem. V prvi vrsti je usodo žensk in moških v tretjem rajhu in na območjih pod neposrednim in posrednim vplivom nacističnega režima določala njihova etnična in verska pripadnost. Izkušnje Judinj so bile veliko bolj podobne izkušnjam moških, Judov, kot pa npr. izkušnjam žensk nemške ali češke narodne pripadnosti. O enotni ženski identiteti tako ni mogoče govoriti. Mogoče pa je najti določene podobnosti znotraj spolnih in etničnih skupin ter preučevati nacistično ideologijo in politiko, ki je skušala uvesti hierarhijo ne le med narodnostmi (rasami), poskušala je tudi poglobiti vrzel tudi med spoloma z binarno delitvijo vlog na ženske in moške. Nacistična ideologija ni bila vedno v skladu s smotrom in potrebami vojaških prizadevanj, in le-ti so včasih nad ideologijo samo prevladali (npr. vpoklic žensk na prisilno delo). V svojem delu se bom osredotočila predvsem na procese in politike, ki zadevajo ženske češke narodnosti, pozornost bom namenila tudi ženskam nemške narodnosti, medtem ko se bom usod žensk, ki so bile označene za Judinje, internirane in/ali ubite med vojno, le dotaknila. Prav tako presega zadane delovne okvirje usoda romskih žensk in moških, ki jih je nacionalsocializem prav tako neusmiljeno preganjal.

Vse od sredine 19. stoletja je bila emancipacija žensk na Češkoslovaškem je bila tesno povezana z emancipacijo češkega naroda in državotvornimi procesi. Ženske so v prvi češkoslovaški republiki, v primerjavi z drugimi državami, uživale dokajšnje pravice in svoboščine. V diskurzu politično dejavnih ljudi v tistem času je prevladovalo mišljenje, da brez aktivnega političnega udejstvovanja žensk nova država ne more biti resnično liberalna in demokratična. Tudi udejstvovanje žensk v gospodarstvu je bilo znatno in družbeno sprejemljivo – vse do ekonomske krize sredi tridesetih let, ko so postajale zahteve po odpustitvi žensk iz državnih služb vedno bolj glasne. V medvojnem času so se ženske že množično vključevale v društva, središča in politične stranke, v okviru katerih so skušale izboljšati pravno-družbeni položaj žensk. Ustava iz

leta 1920 je odpravljala kakršne koli privilegije spola, vendar pa so se ženske še vedno morale boriti proti predsodkom družbe do enakopravnost žensk in moških. Že od samega začetka pa se feministke niso pojmovale kot ekskluzivna skupina, ki se bori le za interese lastnih članov, pač pa so, poleg boja za boljši položaj žensk, v ospredje postavljale dobro novonastale republike. Feministke so bile na Češkem organizirane po etnični liniji – v nemške in češke klube. Koncem tridesetih let in vzponom nacionalizma pa so, v reakciji na 'zunanjo' in 'notranjo' grožnjo, ki so jo predstavljali Nemci, feministke svoje cilje po emancipaciji žensk (vsaj v diskurzu) potisnile v ozadje ter poudarjale svojo privrženost narodu in pripravljenost mu pomagati.

V času vojne nevarnosti postane enotnost naroda ključna za uspešen boj proti sovražniku. Proces tvorbe dveh nasprotujočih si skupin poteka preko polarizacije (v modernem času skoraj izključno po nacionalnem ključu), obenem pa tudi preko procesov notranje unifikacije. Proti sovražniku se namreč uspešno bojuje le enoten akter, ki z vojsko, ki uživa podporo celotnega prebivalstva, čeli nasprotniku. Razne interesne in družbene skupine naj bi svoje interese podredile interesu ('volji') naroda, torej najvišjemu cilju katerekoli družbe: njenemu preživetju. V družbi, ki se počuti ogrožena, sile vedejo k ohranitvi družbenih razmerij, k vzpostavitvi hierarhije in trdno določenih družbenih vlog. Močne skupine dobijo še več moči na račun že tako šibkejših skupin. V češko-moravskem protektoratu je dejansko vladal diskurz, ki je poudarjal razlike med spoloma - ženske so bile izključene iz procesov odločanja v javnem, političnem prostoru. Delovale naj bi v zasebnem prostoru, v domačnosti, ter podpirale moške pri njihovem boju proti sovražniku.

1.2 Hipoteze

- Češkoslovaška je bila od svojega nastanka zasnovana kot nacionalna država Čehov in Slovakov, vendar je od prve republike do konca druge svetovne vojne prešla iz integracijskega modela v izključujočega, iz nacionalnega v 'narodnjaškega':
 - 'prva republika' je bila nacionalna država, ki je zagotavljala enake pravice vsem posameznikom, protektorat in 'druga republika' pa sta pravice posameznikom zagotavljala na temelju etnične identitete;

- diskurz viktimizacije češkega naroda je služil legitimaciji nasilja nad nemškimi in češkimi (tistimi, ki so bili pojmovani kot kolaboranti, izdajalci naroda) prebivalci;
 - država je bila orodje za vzpostavitev in ohranitev enotnosti ter homogenosti naroda.
- Sodelovanje v političnem prostoru ni pogojevala le etnična, pač pa tudi spolna identiteta:
- z vzponom nacionalizma je prišlo do institucionaliziranih poskusov obnove tradicionalnih, avtoritarnih in patriarhalnih družbenih vzorcev in odnosov;
 - nacionalistična politika v času okupacije je poudarjala spolno dihotomijo, ki je opravičila moški nadzor, privilegije in moč;
 - ženska združenja so povezavo med ženskami in narodom opredeljevala skozi dom in materinstvo.
- V času vzpostavljanja vedno bolj trdnih in zamejenih etničnih kategorij je njihov biološki, kulturni in simbolični pomen ženske postavil v zelo ranljiv položaj – bile so nosilke in posrednice narodove kulture, ki jih je bilo treba varovati pa tudi nadzorovati.

1.3 Zgradba dela

Družbeni in politični procesi v češko-moravskem protektoratu so bili tudi spolno determinirani. V svojem delu bom preučila genealoško, kulturno in državlansko razsežnost teh procesov. Ženske so v nacionalizmu vključene kot biološke tvorke kolektivne skupnosti, kot tvorke nacionalnih skupin, kot aktivne posrednice in tvorke nacionalne kulture, kot simbolične označevalke razlik med nacijami in kot aktivne udeležanke v narodnem boju. (Yuval-Davis 2002) Struktura diplomskega dela se opira na to klasifikacijo vlog žensk v nacionalizmu.

V prvem poglavju bom skušala raziskati vključenost žensk v nacionalistični diskurz in spolno določene procese v vzponu nacionalizma oz. 'narodnjaštva' v češko-moravskem protektoratu in 'drugi' češkoslovaški republiki. Za razumevanje le-teh je nujno opredeliti tudi pojem (biološkega in družbenega) spola ter nacionalizma oz. procesa izgradnje naroda.

Čeprav se v svoji diplomski nalogi osredotočam na češki narod v času obdobju okupacije in neposredno po njej- do komunističnega prevzema oblasti, se je za razumevanje takratnih družbenih procesov potrebno ozreti nazaj v zgodovino. Narodna zavest teži k občutenju, da je narod naravna tvorba in tu od vekomaj. To potrjuje še vedno uporabljan izraz preporod naroda ('národní obrození'). Z ločitvijo od t.i. primordialistične smeri so tudi Čehi sami začeli umeščati nastanek naroda v obdobje Karla IV., obdobje husitskih vojn in bitke na Beli Gori ter, kasneje, v obdobje meščanskega vzpona. V desetem stoletju so se na območje današnje Češke začeli priseljevati Nemci. Sobivanje Čehov in Nemcev je pomembno vplivalo na oblikovanje narodne zavesti in nacije. Kratek pregled zgodovine češko in nemško govorečega prebivalstva v čeških deželah bo služil boljšemu razumevanju okupacije, osvoboditve, preselitve (izgona) 'sudetskih' Nemcev in politično-družbenega prevrata leta 1948.

V četrtem poglavju bom preučila politično aktivnost feminističnega gibanja in politik ter prava, ki so se neposredno tikali položaja žensk v čeških deželah. Politično delovanje žensk je izšlo iz skupnega zavedanja žensk o svoji identiteti in podrejenosti. Politično udejstvovanje žensk med drugo svetovno vojno in po njej lahko razumemo le, če poznamo njihovo delovanje v prvi polovici 20. stoletja. Politiko enakopravnosti ne glede na spol in z njimi povezane zahteve po enakopravni dodelitvi pravic, je z vzponom desničarske ideologije zamenjala politika dihotomije spola in dodelitev pravic po skupinskem načelu, ki je bil spolno določen. Ženske naj bi se vrnile k svoji vlogi mater, žen in gospodinj.

Vzpon desničarske ideologije in dodeljevanje pravic državljanom glede na narodnost in spol, je vodil v skoraj popolno izključitev tako Čehov kot Čehinj iz političnega prostora. Z radikalno omejitvijo javnega prostora je izginila pluralna civilna in politična družba. Predstavniki češkega naroda so možnost za preživetje videli v pokoritvi nacistični politiki ter vodili to, kar Chad Bryant (2007) imenuje 'apolitična politika'. Narodno pripadnost so češki patrioti izražali podobno kot v 19. Stoletju -

preko jezika, vzgoje otrok, narodnostno zavednega potrošništva, narodnih simbolov idr. Domača, zasebna sfera, tipično žensko področje, je postala ključna za preživetje in izgradnjo narodne kulture. Nov družbeni in socialni program je ženske pretvoril v bojevnice- matere, žene in skrbnice, ki kulturo ohranjajo in prenašajo ter skrbijo za psihično in telesno 'zdravje' ostalih pripadnikov naroda.

V šestem poglavju bom preučila dejavnosti, ki so bile v skladu z novim družbenim, političnim in gospodarskim sistemom, ki ga je prinesla okupacija, ter odporniške dejavnosti proti danemu sistemu. Izključitev žensk iz uradnih političnih struktur okupatorskega režima ni pomenila, da so bile ženske pasivni objekti. Ženskam je bila odtegnjena možnost mnogih načinov kolaboracije v javnem prostoru in so z okupatorjem bolj pogosto sodelovale iz zasebnega prostora. Tako nacionalsocialistični režim kot Narodno partnerstvo sta preko žensk kot mater, žen in hčer želela obvladovati zasebno sfero. V prizadevanju za preživetje naroda, ki je bil glavni cilj tako rekoč vseh Čehov, ne glede na njihovo prepričanje, kako ga doseči, so ženske in moški igrali različne vloge in delovali na različnih področjih. V narodnem boju so ženske bojevale predvsem posredno- preko svojih otrok in mož so prenašale narodno kulturo in ohranjale narodno enotnost, nekatere ženske pa so bile dejavne neposredno v odporniškem gibanju.

V času vzpona nacionalizma smatra družba nadzor žensk za eno najpomembnejših nalog. Ženske imajo simbolno vlogo, so nosilke narodne skupnosti, kar vpliva na njihove reproduktivne pravice. Meje naroda se konstruirajo v omejevanju ženske reprodukcije in razmerij s pripadniki drugih narodnosti. Poroke med Nemci, Judi in Čehi so bile družbeno, kasneje pa tudi zakonsko omejevane. Kljub temu je bilo etnično eksogamnih razmerij in porok precej, dovolj, da so te eksogamne poroke postale občuten problem v javnem diskurzu med drugo svetovno vojno, zlasti pa še v obdobju povojnih izgonov 'narodnega sovražnika', ko sovražnika dejansko ni bilo lahko opredeliti. Izgnani niso bili le Nemci, izgnano je bilo tudi ogromno žensk in otrok iz omenjenih etnično mešanih zakonov. Odselitev prebivalcev nemške in češke narodnosti je bila spolno diskriminacijska- medtem, ko se je za Nemke, ki so bile poročene s Čehi, nekako smatralo, da jih je možno uspešno integrirati v družbo, pa je bilo drugače z Nemci in njihovimi ženami, Čehinjami; v prepričanju, da je možna le prevzgoja žene v moževo kulturo, in ne obratno, je bilo Čehinje, poročene z Nemci, potrebno izgnati.

V zadnjih dveh poglavjih bom preučila spolna razmerja in nasilje med pripadniki sovražnih narodnih skupin. V pogojih okupacije in poveljnega obdobja, so ženske svoje telo uporabljale tudi kot sredstvo za dostop do dobrin in ugodnosti. Razmerja med lokalnimi ženskami in vojaki okupatorskih sil so bila prezirana na obeh straneh. Diskurz čistoče in časti potrjuje misel, da je žensko telo teritorij, na katerem se bojujejo moški tako ene kot druge strani. Tako spolna razmerja kot spolno nasilje so se odvijali v heteronormativni konstelaciji, dojeti so bili kot napad na nacionalno čast, rušili so temeljne družbene odnose in neposredno škodovali nasprotniku. Simbolično je žensko telo postalo telo naroda.

2 Nacionalizem in družbeni spol

Narod ni danost, temveč projekt. Nacionalizem teži k temu, da ustvari nacijo tam, kjer je ni bilo. Nacionalizem sam pa je nujno posledica ali zveza določenih družbenih okoliščin, ki so vseprisotne in temeljne. Ni niti univerzalen ali nujen, niti ni enkraten ali naključen.¹ Nacionalizem je nujno diskriminacijski, ljudi vključuje in izključuje iz naroda na podlagi kriterijev podobnosti. „Nacionalizem je politično načelo, po katerem je podobnost kulture temeljna socialna vez. Kakršna koli načela vladanja obstojijo med ljudmi, njihova legitimnost je odvisna od tega, ali člani skupnosti pripadajo isti kulturi oz. narodu.“ (Gellner 1997, 8-9) Čeprav pripadniki naroda nikoli ne vidijo ali slišijo svojih sočlanov, imajo predstavo o povezanosti v skupnosti. Po Andersonu (1998, 14) je narod „zamišljena politična skupnost- zamišljen je, tako kot tudi notranje omejen in kot suveren“. Nacija je zamišljena skupnost, s katero posamezniki zapolnijo čustveno praznino, ki je nastala zaradi umika, razpada ali umanjkanja pravih človeških skupnosti in mrež. Nacionalizem riše meje med pripadniki enega naroda in pripadniki ostalih narodov. Nacionalizem pa ne določa le zunanjih mej

1 Anderson, Gellner, Hobsbawm in večina drugih sodobnih avtorjev svoje teorije razvija na tezi, da je nacija konstrukt, ki je vznikel v poznem 18. stoletju, in se radikalno razlikuje od 'primordialistov', ki zagovarjajo nacijo kot večern in univerzalen pojav, ki je v svojem bistvu 'nadgradnja' družine in sorodstvenih odnosov. Hobsbawm (2007, 50) razlaga, da sta pojma nacija in nacionalizem v dobi buržoaznega liberalizma sodila v liberalno ideologijo. Argumenta za to tezo sta mišljenje, da je razvoj nacij „nesporno faza v človeški evoluciji ali napredovanju iz majhne skupine v večjo, iz družine v pleme, v religijo, nato v nacijo in nazadnje v zedinjeni svet prihodnosti [...]“, ter asociativna povezava z ostanki velikih liberalnih sloganov. Gellner (1997) po drugi strani vznik nacionalnega občutja postavlja na ločnico in trk med romanticizmom in razsvetljenstvom. Določena skupnost in kultura naj bi se oblikovala prav preko čustev, ki jih delijo člani in ne nečlani. Gellner poudarja tudi pomen populizma, vitalizma in biologije, ki prispevajo k zavesti o skupnih koreninah državljanov.

naroda, meje postavlja tudi med pripadniki 'svojega naroda'. Skozi narod se vzpostavlja in izvaja družbeno razlikovanje, na osnovi narodne pripadnosti, družbenega in ekonomskega položaja, pa tudi na osnovi spola. Narod institucionalizira razlikovanje na podlagi spola, ne glede na splošno razširjeno idejo o njegovi enotnosti.

Koncept nacije v modernem in političnem smislu je zelo mlad. Pred tem so državo opredeljevali kot ozemlje, vladala je nad vsemi prebivalci tega ozemlja, od drugih držav pa so jo ločile jasno zarisane meje. (Hobsbawm 2007, 98) Nacija 'korenini' v moderni, predpogoj za njo pa je enakost in homogenost kulture kot politična vez (obvladanje kulture, ki jo uporablja birokracija, je predpogoj za politično, ekonomsko in socialno državljanstvo). Stari koncepti imperija, podložništva, tlačanstva so morali izginiti. Zamišljena skupnost je morala biti skupina svobodnih ljudi, ki imajo splošno volilno pravico (demokracija ljudi) in široke možnosti izobraževanja. Koncept državljanstva se je skozi čas spreminjal - vedno bolj centralizirana vladavina je želela vsakega prebivalca neposredno povezati z državno upravo, pri čemer je od državljanov zahtevale bolj aktivno sodelovanje. Države in nacionalna gibanja so zato mobilizirale občutke kolektivne pripadnosti, kar Anderson imenuje 'protonacionalne' vezi, kot so besedišče, politične vezi, religija, ozemlje itd. Države so potrebovale ideologijo, da bi upravičile svoje vladanje, pri čemer so državni patriotizem krepile s čustvi in simboli zamišljene skupnosti. (Hobsbawm 2007, 95-111) Po Andersonu (1998, 17-46) si je bilo narod mogoče zamisliti šele z upadanjem vpliva treh zelo starih idej: ideje, da je določen pisani jezik omogoča privilegiran dostop do ontološke resnice, ker je sam jezik neločljiv del resnice; ideje, da je oblast organizirana okoli monarhov, ki vladajo po božji milosti; in ideje časovnosti, po kateri sta kozmologija in zgodovina neločljivi, izvor sveta in človeka pa identični. Konkretna podlaga začetku nacionalne zavesti pa je bila postavljena šele s spletom kapitalizma, tehnologije tiska in različnostjo človeških jezikov. Zamišljena skupnost, ki je nastala v moderni dobi pa ni iluzorna. McClintock (1993, 70-71) govori o fetišizmu - moč nacionalizma je prav v tem, da oblikuje občutenje pripadnosti skupni enoti preko vidnega in ritualnega upravljanja s fetišističnimi objekti (zastavami, uniformami, kuhinjo idr.) ali z množičnimi fetišističnimi spektakli (športnimi tekmami, zborovanji idr.). Zamišljena skupnost tako temelji na institucionalnih praksah, ki so zamišljene, a ne izmišljene. Narodnost je ena temeljnih prvin človekove identitete.

Glavno načelo nacionalizma je, da se ujemata politična in nacionalna enota. Nacionalna država predvideva enotnost prebivalstva na svojem ozemlju (pripadnikov zamišljene skupnosti), ki oblast priznavajo prav zato, ker izhaja iz naroda. V Gellnerjevih (1997, 6) besedah: „Noben tujec nam ne bo vladal!“ Vendar pa večina narodov ne prebiva v eni sami državi, svoj prostor deli z drugimi narodi ali pa svoje države sploh nima in je torej manjšina. Nacija lahko vznikne znotraj zamejene upravno-politične enote, pri čemer države in nacionalna gibanja mobilizirajo 'protonacionalne vezi' - jezik, politične vezi, ozemlje itd. Narod pa je lahko tudi temelj ustanovitvi države, ne le njena posledica. Za nastanek nacionalnega patriotizma in lojalnosti že obstoječi državi 'protonacionalna' podlaga ni ključna, ključna pa je za nastanek resnih nacionalnih gibanj, ki si prizadevajo za lastno državo. (Hobsbawm 2007, 95)

Gellner (1997, 98) umešča češki narod med narode, ki imajo avtentično zgodovinsko 'popkovino' v nasprotju z narodi, ki te 'popkovine' nimajo. Med najpomembnejše 'protonacionalne' vezi šteje (govorjeni in pisani) jezik.

Srednjeveška Češka je bila nesporno pomembna politična entiteta, ki je imela povezavo z češko kulturo in pisanim jezikom. Vendar pa je v 17. stoletju Češka izginila iz političnega zemljevida Evrope in postala le eden od delov Habsburške monarhije. Češki jezik, ki je izgubil vlogo v ustvarjanju visoke kulture, je postal pretežno dialekt kmetov. Zaradi demografske rasti in socialne mobilnosti, produktov industrijske revolucije, so govorci češčine počasi ponovno osvojili mesta in ponovno dali svojemu jeziku visoko vlogo. (Prav tam)

Hobsbawm (2007, 58-74) poudarja, da je jezik sicer ena najpomembnejših vezi- ljudje namreč definirajo sebe kot govorce enega jezika, člane drugih skupnosti pa kot govorce drugega jezika ali ne-govorke svojega- vendar pa ni prvobiten temelj nacionalne kulture ali 'kalup nacionalnega uma'. Le kasneje je „postal osrednjega pomena pri moderni definiciji nacionalnosti in zato tudi pri ljudski percepciji nacionalnosti“. (Prav tam) Od desetega stoletja naprej so se na ozemlje današnje Češke začeli priseljevati Nemci. Čeprav sta se uporabljala izraza 'Nemci' in 'Čehi', naroda v današnjem pomenu takrat nista obstajala. Večina ljudi sploh ni bila del političnega življenja. Srednjeveška literatura Čehe označuje z besedo 'Čeh', Nemce pa kot 'Tevtonci'. Latinska beseda 'Theuton' izhaja iz indoevropskega korena 'tauta', ki je prvotno označevala člane druge skupnosti v nasprotju s člani ožje, družinske skupnosti. Nemci so bili torej tujci. Kljub

temu da nacionalizem, kot ga razumemo danes, takrat ni obstajal, je obstajalo zavedanje o pripadanju narodnostni skupnosti, ki temelji na skupnem jeziku in politični ureditvi. (Beneš in Kural 2002, 14-21) Nasprotno Patočka (1992, 27-28) osnovo za nastanek naroda, nekakšno 'protonacionalno podlago', ne vidi na jezikovnem ali na narodnostnem področju, pač pa v domačem govoru in posebnosti v univerzalni zgodovini. Po njegovem mnenju je ta zavest o posebnem poslanstvu izšla konec 13. stoletja iz nasprotovanja češkega plemstva politiki Přemyslovcev, ki so se želeli polastiti najvišjega položaja v cesarstvu.

Tako narodna kot nacionalna skupnost sta narejeni na podlagi meje, ki ločuje 'nas' od 'njih'. Narodi svoje meje rišejo v skladu s političnimi vrednotami, pa tudi glede na različne položaje ljudi v tej skupnosti glede na njihovo etnično pripadnost, razred, spol in druge družbene ločnice. Najpomembnejše orodje za uresničevanje narodnih ciljev so pripovedi identitete. Narodnost se nanaša na politiko kolektivnih meja in z uporabo narativov identitet razdeljuje svet na nas in na njih. „Narodnostni cilji so neprestano vključeni v procese tekmovanja in pogajanja, iz določenega položaja znotraj skupnosti, da bi skupnost/./ promovirali preko dostopa do državnih in civilno družbenih moči.“ (Yuval-Davis 1997, 44) Državne meje so izredno visokega pomena za države, so izraz legitimnosti in suverenosti držav ter so v neposredni povezavi z mitom o nacionalnem izvoru. (Yuval-Davis in Stoetzler 2002, 330-334)

Izraz nacija izhaja iz latinske besede 'natio' - rojstvo, pa tudi rod, pleme, narod. Narod naj bi tako simbolno predstavljal genealoško enoto, nekakšno razširjeno družino. McClintock (1993) razlaga, da družina predstavlja naravno obliko za sankcioniranje družbene hierarhije znotraj organske enote interesov. Družina kot organska enota, kjer so ženska in otroci podrejeni 'pater familias', je upravičila izključitev in hierarhijo znotraj nedružinskih družbenih oblik, kot so nacionalizem, imperializem in liberalni individualizem. „Metaforični prikaz družbene hierarhije kot naravne in družinske, /./ je bil torej odvisen od predhodne naturalizacije družbene podreditve žensk in otrok znotraj domačega področja.“ (McClintock 1993, 64) V številnih zakonikih, od Napoleonovega kodeksa dalje, je bil položaj ženske določen preko položaja njenega moža, njeno državljanstvo je bilo vezano na njegovo državljanstvo. Državljanstvo samo pa zagotavlja dostop do pravic in dobrin nacionalne države. Na Češkoslovaškem je bil vse do leta 1920 v veljavi avstro-ogrski zakon, ki je postavljala žensko in otroke pod

'zaščito' moža in očeta. Za žensko je torej bilo „državljanstvo v naciji posredovano preko zakonskega razmerja znotraj družin“. (McClintock 1993, 65) „Narodnost je političen proces, ki skupnost in njene interese oblikuje ne le glede na svoje razmerje do drugih skupnosti v družbi, pač pa je tudi rezultat določenih razmerij med tistim, ki so skupaj z ostalimi vpleteni v narodnostne politike.“ (Yuval-Davis 1997, 44)

Splošno razširjena misel o enotnosti naroda je iluzorna - noben narod ne daje moškim in ženskam enakih pravic in enakega pristopa k svojim dobrinam. Po Yuval-Davis (1997, 14-15) moramo razlikovati med tremi področji - državnim, civilno družbenim in družinskim. Vsako izmed njih tvori svojo lastno ideološko vsebino in ima različen dostop do ekonomskih in političnih sredstev. Nobeno od teh področij ni homogeno in njihov učinek se lahko razlikuje glede na določene družbene skupine. „Vse prevečkrat v moškem nacionalizmu spolno determinirane razlike med ženskami in moškimi služijo temu, da simbolično določujejo meje nacionalnih razlik in moči med moškimi.“ (McClintock 1993, 62) Ženske so v narodno telo vključene kot mejniki in simbolični nosilci/-ke naroda, hkrati pa so iz procesov neposrednega delovanja kot državljanke pogosto izključene.

Ženske so bile vse do začetka 20. stoletja izrinjene iz javnega prostora, ki je bil pojmovan za edini politično relevanten prostor. V demokraciji starih Grkov so pravico ukvarjati se s politiko imeli le odrasli mošje (*politea*), medtem ko so bile žene, sužnji in otroci potisnjeni v domačo sfero (*oikos*). Politično delovanje je bilo v grški kulturi tisto najvišje, najbolj cenjeno. Ženske pa kljub temu niso bile izključene iz nacionalnega diskurza. „One so vedno bile tu, in celo v osredju njene [narodne] izgradnje in reprodukcije! Res pa je, da je prizadevanje za eksplicitno vključitev žensk v analitični diskurz o narodu in nacionalizmu zelo sodobno in le delno.“ (Yuval Davis 1997, 3) Odsotnost žensk lahko pojasnimo tudi s teorijami o družbeni pogodbi, ki delijo področje civilne družbe na javno in zasebno sfero. Nacionalizem in nacije so bile obravnavane kot del javne politične sfere, zato je izključitev žensk iz njega vplivala tudi na njihovo 'odsotnost' iz diskurza o nacionalizmu. (Yuval-Davis 1997, 2) Dejansko je ločnico med javnim in zasebnim področjem zelo težko vzpostaviti. Javne politike težijo k reguliranju delovanja posameznikov v zasebni sferi, znotraj družine in doma, in obenem odražajo norme, vrednote in razmerja moči znotraj te sfere. V češko-moravskem protektoratu je Ženski center v sodelovanju z Narodnim partnerstvom skušal mobilizirati posameznice

za dosego narodne enotnosti in ohranitve v novi politični in družbeni ureditvi preko njihovih družinskih vlog- kot matere in žene. (Feinberg 2003)

Tradicionalno ločevanje med javnim in zasebnim spremlja tudi ločnica med naravo in civilizacijo. Rebecca Grant (v Yuval-Davis, 1997: 2) razlaga, da sta Hobbsova in Rousseaujeva teorija prikazovali prehod iz zamišljenega stanja narave v urejeno družbo izključno pod pogoji, za katere sta oba smatrala, da odražajo naravne moške značilnosti- agresivna narava in zmožnost razuma. Ženske niso del tega procesa in so tako izključene iz polja družbenega ter bližje naravi. Takšni razlagi pritrjuje tudi Beauvoir (1953), ki preko preučevanja literature, zgodovine in mitov dokazuje, da ženskost kot taka ne obstaja. Kljub temu je ženska tradicionalno povezana z naravo in zemljo, in deluje torej nagonsko, moški pa s kulturo in racionalnim delovanjem. Koncept ženskega bistva so ustvarili tisti, ki posedujejo moč - moški. Izvor družbe ter nepomirljivega odnosa med moškimi in ženskami je v naravi, ki je metafora za žensko. Po Beauvoir 'se ženska ne rodi: ženska to postane'.

Beauvoir razlikuje med družbenim in biološkim spolom. Prav razlikovanje med družbenimi in biološkim spolom legitimira napore feministk za enakost spolov. Če delitev dela, moči in dispozicij ne izvirajo iz bioloških razlik med spoloma, ampak so družbeno konstruirane, ženske lahko vsaj v teoriji postanejo enakopravne moškimi. Binarni sistem biološkega spola, družbenega spola in telesa lahko prikažemo kot „proizvode, ki ustvarjajo učinek naravnega, izvornega in neizogibnega“ (Butler 2001, 8) Družbeni spol naj bi bil kulturno konstruiran, ne glede na povezavo z biološkim spolom in njegovo 'trdnostjo', ter naj bi tako dopuščal mnogotero interpretacijo biološkega spola.

Družbeni spol [gender] moramo razumeti kot vrsto diskurza, ki se nanaša na skupine subjektov, katerih družbene vloge so definirane na podlagi njihovih spolnih/bioloških razlik naproti njihovemu ekonomskemu položaju ali članstvu v etnični in rasni skupnosti. Spolne razlike bi prav tako morale biti dojete kot vrsta diskurza, kjer so skupine družbenih subjektov določene glede na njihove različne spolne/biološke konstitucije. (Yuval-Davis 1997, 9)

Butler zavrača nespremenljivo naravo biološkega spola. Trdi, da sta tako biološki kot družbeni spol kulturno konstruirana. Biološki spol se izdaja za dejanskega, „za

materialni in telesni temelj, na katerem družbeni spol deluje kot dejanje kulturnega vpisa“. (Butler 2001, 154) Povezavo med telesom in aparatom, 'dejanskim' in 'spolno dejanskim', determinirajo produktivne politične strukture. (Prav tam)

Spolno determinirane politične in družbene procese je mogoče preučevati šele z zadnjim valom feminističnega gibanja, ki odpravlja trdno določenost družbenih in bioloških spolov. Teorije, da so ženske pasivne in skrbniške, moški pa agresivni, tekmovalni in nasilni, izpodbijajo številni primeri, kjer se osebe ženskega spola niso izkazale za kaj bolj posebno miroljubnejše od moškega spola.² Razvoj zahodnonemškega diskurza o vlogi žensk v nacionalsocializmu do bistvene meje odraža premik premis v razumevanju in preučevanju koncepta spola in spolno določenih procesov. V prvi fazi (od začetka 70. do srede 80. let) so bile ženske dojete kot žrtve, tudi te, ki jih nacionalsocialistični sistem iz raznih- rasističnih, političnih, verskih idr. razlogov ni preganjal. Prevladalo je mišljenje, da so v ekstremno patriarhalni strukturi nacionalsocializma trpele vse ženske. V ospredju je bila solidarnost med ženskami in skupna 'ženska' identiteta. Od sredine 80. let sta se začeli tematizirati aktivno delovanje žensk in njihova podpora nacionalsocialističnemu režimu. Skupna 'ženska' identiteta je bila potisnjena v ozadje in tudi ženske kot homogena skupina niso bile več pojmovane kot žrtve dominantne NS strukture. Delitev na dve kategoriji žrtev in storilk je konec 80. let skoraj popolnoma izginila. Razlikuje se med vmesnimi stopnjami - odtenki, kar omogoča preučevanje dejanskega delovanja in odnosa žensk do nacionalsocializma. V ospredju je vprašanje, kakšen je bil diskurz vlog žensk v nacionalsocializmu in kakršne funkcije so ženske opravljale. (Herkommer 2005)

Razsežnost spola v nacionalizmu je bila pogosto prezrta, prav tako tudi vključenost in prispevek žensk k temu projektu, ne glede na to, ali so igrale vloge podpornic, nasprotnic, žrtev ali udeleženk. Ženske pogosteje igrajo simbolno vlogo in vlogo označevalcev kot da bi bile subjekti v nacionalnem projektu. Predstavljene so kot matere, žene, vdove, device itd., ki jih je potrebno varovati in obraniti pred sovražnikom, kar posledično pritrjuje trditvi, da so ženske prej objekti kot subjekti, ki bi

2 Baines (2001) npr. popisuje, kako so v genocidu v Ruandi ženske skupaj z moškimi z mačetami v rokah napadale svoje sonarodnjake, spodbujale k nasilju ali pa ga dopuščale. Etnična pripadnost je prevladala nad kakršnokoli solidarnost med ženskami Tutsi in Hutu ljudstev. Po prej omenjenih teorijah naj bi ženske zaradi narave njihovega značaja v procesu sprave igrale pomembno vlogo, saj naj bi spodbujale mir, varnost in rešitev konflikta. Ženske pa so prav tako lahko zavezane nacionalističnim in narodnostnim idealom kot moški in podobno kot oni jih lahko skušajo doseči z nasiljem.

delovali iz svojih lastnih nagibov. Ženske so bile torej vedno vključene v nacionalni diskurz, le da pogosteje kot objekti ali pa so bile vključene posredno, preko moškega. Že državljanske pravice in svoboščine temeljijo na patriarhalni pravici, prav tako tudi na Češkem v preučevanem obdobju navkljub deklarirani enakopravnosti spolov. Yuval-Davis (1997, 22-23) razlikuje med naslednjimi bistvenimi razsežnostmi nacionalizma, v katerih igrajo pomembno vlogo različne vsebine odnosov med družbenima spoloma:

1. *Genealoška razsežnost*, ki je zgrajena okoli izvora nacije (mit o skupnem izvoru). Ženske so porodnice pripadnikov narodne skupnosti ter, preko omejevanja spolnih in zakonskih odnosov, tvorci nacionalnih meja. Glavna skrb teh politik je genetski bazen nacije. Nacionalni projekti, ki kot osrednji princip za organizacijo skupnosti postavljajo genealogijo in izvor, so po navadi bolj izključujoči. Oseba lahko postane član skupnosti le tako, da je rojena vanjo. Pomembni so kontrola poročanja, oploditve in spolnosti.
2. *Kulturna razsežnost*, kjer jezik, religija in druge navade in običaji preko simbolne dediščine tvorijo bistvo nacije. Mitična enotnost nacionalne zamišljene skupnosti, ki deli svet na nas in na druge ohranjajo in ideološko reproducirajo nekakšni mejniki, ki ljudi identificirajo kot člane ali ne-člane določene skupnosti. Ti mejniki so tesno povezani tako z določeni kulturnimi kodeksi oblačenja in vedenja, kot tudi z bolj kompleksnimi enotami običajev, religije, literarnih in umetniških načinov produkcije in jezika.
3. *Državljska razsežnost* se osredotoča na državljanstvo, ki določa meje nacije, in se torej nanaša neposredno na državno suverenost in določeno ozemlje. Državljanstvo kot kriterij za članstvo v nacionalni skupnosti naj bi bil najbolj širok, saj naj bi se oseba lahko vključila v skupnost ne glede na svoje poreklo ali kulturo, v praksi pa na ta proces vpliva ne le družbeno-ekonomski status pač pa tudi vrsta zakonov in pravil, ki se tičejo imigracije in naturalizacije. Ženske so v nacionalni, imigrantski in drugi zakonodaji velikokrat obravnavane drugače kot moški, saj naj bi bile odvisne od moških članov družine in naj bi jim sledile in živele tam, kjer se ustalijo oni.

Družbeni procesi na Češkem med drugo svetovno vojno in neposredno po njej so bili spolno določeni. V nadaljevanju bom preučila vse zgoraj omenjene razsežnosti, kljub temu pa procesov determiniranja po spolni ločnici ne bom izrecno umestila v zgoraj navedene kategorije. Genealoške, državljanske in kulturne razsežnosti so neločljivo povezane in se medsebojno določajo. Zavračam tudi 'žensko identiteto', ki naj bi bila skupna vsem osebam z ženskimi spolovili, ne glede na njihovo starost, izobrazbo, ekonomski in družbeni status in druge sociološke parametre. Predložena struktura mi bo služila le v oporo pri določitvi in opazovanju spolno določenih družbenih procesov v konkretnem času – od leta 1938 do 1948 – in v konkretnem prostoru – v pokrajinah Češke in Moravska.

3 Kratak pregled zgodovine češkega naroda

Čehi svojo zgodovino začenjajo s selitvijo Slovanov proti zahodu v 5. stoletju našega štetja. V 10. stoletju so se slovanska plemena povezala v enotno politično zvezo Čehov pod vodstvom kraljevske rodbine Přemyslovcev. Vznik tega roda je popisal Kosmas, znameniti zgodovinar iz 12. stoletja, ter podal predvsem mitološki okvir, ki se močno navezuje na krščanstvo. V kratkem povzetku gre zgodba tako, da praoče Čeh pride na nenaseljeno in že dolgo obljubljeni zemljo. Zasebno lastništvo prinaša pogubo, in na sodnikih ter modrih ženah je, da ohranijo mir. Ena od treh najbolj znanih svečenic, Libuše, zaradi pričkajočih se mož, ki obenem zahtevajo moško vlado, zasnuje Orača Přemysla in zgradi grad. Mitološka zgodba opisuje tako nastanek patriarhata kot nastanek gospostva. „Tukaj iz istih korenov izide poroka kot zaslužjenje žen, država in grad kot neomejena kraljeva moč ter posestvo s svojim blagoslovom in prekletstvom.“ (Patočka 1992, 20-21) Na češkem ozemlju se nato odigrava politični in verski boj z Zahodom.

Zgodovina sobivanja Nemcev in Čehov sega v trinajsto stoletje, v čas srednjeveške agrarne revolucije in urbanizacije, ko so se na ozemlje današnje Češke začeli priseljevati predvsem prebivalci nemških pokrajin. Srednjeveška češka država je bila v tem času med najbolj naprednimi evropskimi silami, in je že v desetem stoletju imela izrazito centralizirano vlado. Od desetega stoletja je bila 'Svatovaclavska krona' vključena v Sveto rimsko cesarstvo, kjer je uživala posebno visok status: cesar se ni

vmešaval v notranje zadeve države, niti ni imel do njenega ozemlja kakršnikoli pravic. Kljub zavedanju podanikov o dveh različnih sobivajočih skupinah, ki sta se poistovetili z govornim jezikom, ti skupini še ne moremo pojmovati za naroda. Gre le za nekakšno 'protonacionalno' osnovo, ki se bo skozi stoletja razvila v narod in nacijo. Čehi so smatrali Nemce, 'Tevtonce', predvsem za tujce, priseljence, ki niso pripadali 'družinski skupnosti' Čehov.

Najbolj očitna razlika med skupnostma je bil jezik - češka beseda za Nemca označuje nekoga, ki je nem oz. govori tuji jezik - vendar pa so družbene, gospodarske in politične razlike v odnosih med Čehi in Nemci igrale pomembnejšo vlogo. (Beneš in Kural 2002, 17) Tako so vstaje husitov na začetku 15. stoletja in trenja med češkimi sloji češkega kraljestva in habsburško rodbino, ki so se končala z bitko na Beli Gori leta 1620 in posledično krvavim pobjem na Staromestnem trgu, predstavljeni kot boji med Čehi in Nemci kljub temu, da so bili tako med Husiti kot med vodji, ki so bili umorjeni na praškem trgu, tudi Nemci. (Glantz 2006, 20-25) František Palacky, znameniti zgodovinar iz 19. stoletja, je Jana Žižka, vodjo husitskega gibanja, predstavil kot češkega narodnega junaka, obdobje, ki je sledilo bitki na Beli Gori, pa označil za 'temno obdobje' - konec češke emancipacije. Dejansko je šlo za trčenje dveh načel in akterjev: fevdalni posestniki so nasprotovali vzpostavitvi absolutizma, povezanega z načeli državne moči in administracije, ki so vodila k nastanku moderne enotne države. Posestva so želela ohraniti svoje privilegije in možnost, da sodelujejo pri vodenju države kot družbeno legalni subjekti in ne kot posamezniki. (Beneš in Kural 2002, 23-24; Glantz 2006, 31-33)

Moderna država pa ni potrebovala le enotne administracije, pač pa tudi enotni jezik. V deželah pod habsburško vladavino je jezik administracije postopoma postala nemščina, kot obvezni uradni jezik pa je postala šele z Jožefom II. Anderson (1998, 97-98) razlaga, da je Jožef II, ki je v 80. letih latinščino zamenjal z nemščino kot državnim jezikom, to storil iz prepričanja, da je latinščina neprimerna za izpeljavo dejavnosti, ki bi bile v interesu množic, prav tako pa je nemščina bila edini jezik na dovolj visoki ravni in je imela pomembno manjšino med prebivalci v Avstro-Ogrski. Temelj legitimnosti vladavine vladarjev torej še pred dvema stoletjema ni bil povezan z načelom nacionalnosti. Tudi postopna uvedba domačih jezikov za državne jezike je bila posledica praktičnosti in tradicije. (Prav tam) Nova organizacija države pa je prinesla

tudi šolski sistem, ki je bil nemški, z izjemo nižjih podeželskih šol. Družbena razslojenost, v kateri so češki narod predstavljali kmečki in nižji meščanski sloji, je postala tudi jezikovno razčlenjena. Češkemu narodu je bila vzeta možnost izobraževanja v lastnem jeziku in je tako bil obsojen na revščino in nizek družbeni položaj. Patočka (1996, 70-71) govori o 'malem češtvu' - o češtvu, ki ne razmišlja o Evropi in njenih problemih, pač pa misli na lasten obstoj, ki ga vedno bolj identificira s svojim jezikom. Malo češtvo tudi zato, ker zavrača sodelovanje v velikih kulturnih in družbenih skupnostih, ter se raje opira na lastno tradicijo in jezik in preko njiju pridobiva gmotne, kulturne in politične dobrine. Boj za to traja še celo 19. stoletje.

Od druge polovice 18. stoletja so bili tako Čehi kot Nemci podvrženi procesom, ki so preoblikovali narod v nacije. Nacionalizem je bil na višku v 19. stoletju, a se ni končal do prve svetovne vojne in obdobja za njo.³ Beneš in Kural (2002) trdita, da je bila emancipacija Nemcev bolj hitra in tudi bolj napadalna, medtem ko se je češko nacionalno gibanje razvilo v manjšem geografskem kontekstu in je bilo v vseh pogledih bolj skromno. Velik poudarek je bil predvsem na kulturnih aktivnostih. Češka kultura naj bi se najprej razvila kot zrcalna slika bolj razvite kulture Nemcev, nato pa tudi v nasprotovanju nemški kulturi. Hroch (1999, 246-247) razlaga, da so bili prvi protinemški napadi usmerjeni proti nemško govoreči eliti v Pragi in proti dunajski birokraciji, in ne proti vsem Nemcem. Dejansko so to bili napadi proti Metternichovem absolutizmu in njegovemu družbenemu in političnemu pritisku. Šele v drugi polovici 19. stoletja je prišlo do spora dveh ločenih narodnostnih identitet, dveh nacionalizmov. V tem času se začnejo pojavljati ideje o 'večnemu' odporu Čehov proti 'večnemu' nemškemu zatiranju.

Leto 1848 je prineslo velika pričakovanja, pa tudi politične programe Čehov in Nemcev, ki so se medsebojno izključevali. Vse od 1848 pa do prve svetovne vojne so poskušali Čehi svoje politične interese doseči v okviru habsburške monarhije. Najprej je vznikla ideja o povezavi Češke, Morave in Slovaške v enoto, nižjo od države, nato se je z Bachovim režimom pojavila ideja o federalizmu, in na koncu še ideja o Cislajtaniji, vendar pa so vse propadle. Trenja med Čehi in Nemci pa so se nadaljevala. Še zlasti

3 Obdobje 'pomladi narodov' je velikokrat povezano z izrazi, kot npr. bujenje narodov in narodne zavesti, in kot tako implicira, da so narodi/nacije tu vedno bile. Ko trdim, da je pri Nemcih in Čehih šlo do obojestranskega procesa- da je narod pogojeval nastanek države kot je tudi država oblikovala narodno zavest, zavzemam pozicijo t.i. modernistov.

polemičen je bil Badenijev osnutek odločbe iz leta 1897, ki je izenačil status češkega jezika z nemškim.⁴ Sobivanje narodov je postajalo vedno bolj nepredstavljivo, in od 1848 so bile ideje o fizični ločitvi narodov vedno pogostejše. Široko razširjena in vplivna so bila tudi združenja, v katera so se Čehi in Nemci včlanjevali glede na narodno pripadnost. (Beneš 2002, 24-33) Med najbolj znanimi je bil češki Sokol, društvo za telesno vzgojo v narodnostnem duhu, ki je bil ustanovljen leta 1862. Vendar pa telesna vzgoja ni bila edina področje, kjer se je kazal nacionalizem. Pogosto je bilo slišati pozive, naj Čehi kupujejo le češke izdelke in Nemci nemške, varčujejo v Trgovinski banki (Živnostenská banka) oz. v Kreditni banki Nemcev (Kreditanstalt der Deutschen), obe skupini pa sta svojo narodnost izražali tudi preko noše - tipičnih jaken, čepic ali nogavic⁵. Po petsto letih svojega obstoja se je leta 1882 razdelila celo Karlova Univerza- na češko in nemško univerzo.

V prvo svetovno vojno so Čehi vstopili na kot državljani Avstro-Ogrske. Veliko število Čehov je dezertiralo, ko so regimenti dosegli fronto: več kot 300.000 k Rusom in 60.000 k češkoslovaški legiji v Rusijo, Francijo in Italijo. V srednji Evropi sta na manjše države razpadla dva cesarstva - Avstro-Ogrska na Češkoslovaško, Avstrijo, Madžarsko, Kraljevino SHS in Poljsko, znaten del ozemlja Nemškega cesarstva pa je bilo priključenega sosednjim državam oz. postavljeno pod zaščito Lige narodov. Med naslednicami Avstro-Ogrske je bila tudi republika Češkoslovaška, ki se je v svoji ureditvi močno razlikovala od svojih naslednic. Češkoslovaška je nastala kot posledica mirne revolucije 14. oktobra, 28. oktobra 1918 pa je bila tudi razglašena. Povojno ureditev Evrope je v veliki meri oblikovalo Wilsonovo načelo o samoodločbi narodov. Nova republika je bila demokratična država, katere državljani so uživali enake pravice, prvič tudi ženske.

Nacionalne države težijo k temu, da naturalizirajo prevlado ene skupnosti in njenega dostopa do ideoloških aparatov tako države kot civilne družbe. Novonastala država je bila razglašena za nacionalno državo Čehov in Slovakov (pri čemer je bila

4 Enakopravnost češkega in nemškega jezika v notranji upravi, ki ga je predlagal Badeni, bi pomenila, da bi vsi uradni dokumenti bili lahko ali v češkem ali v nemškem jeziku, kar bi privedlo do 'počeščenja' administracije, saj je nemščino obvladala večina izobraženih Čehov, češčino pa je govoril le majhen del Nemcev. (Glantz 2006, 42)

5 Leta 1936 se je modni trend obrnil proti 'kmečkemu' videzu, postale so moderne bombažne poletne obleke, t.i. šohajke oz. slovanke, z narodnimi ornamentami v rdeči, beli in modri barvi. Obleke so bile dojete kot izraz nacionalne pripadnosti in patriotizma. (Uchalová 1999, 21)

Slovaška gospodarsko, kulturno in institucionalno manj razvita in je bila prisiljena vlogo 'mlajšega brata'), čeprav je na njenem ozemlju živel tudi veliko pripadnikov drugih manjšin⁶. Nemška manjšina je sicer po zakonodaji uživala relativno dober status, vendar pa so določene pomanjkljivosti zakonodaje - nenatančna določitev izraza narodnost, ki se je nato določevala na osnovi maternega jezika, ter priznanje pravic državljana, posameznika, ne pa pravic skupnosti - pomenile dejansko nadrejenost češkoslovaškega jezika in kulture. (Beneš in Kural 2002, 67)

Ena najpomembnejših postav tega obdobja je Tomáš Garrigue Masaryk, profesor, filozof, poslanec v avstrijskem parlamentu in kasneje prvi predsednik Češkoslovaške. Ideja o skupni državi Čehov in Slovakov je med vojno pridobivala vedno več privrženec, vendar pa je za njeno uveljavitev najbolj zaslužen prav Masaryk, ki je idejo promoviral v tujini in doma imel podporo v organizaciji Mafija in v Edvardu Benešu. V emigraciji je Masaryk ustvaril Češkoslovaški narodni svet (Národní rada češkoslovenska), ki je dobil status vlade v izgnanstvu. Diplomatskim naporom za priznanje države je pripomoglo tudi oblikovanje vojaških enot iz čeških dezertarjev in ujetnikov v Rusiji, kasneje pa tudi v zahodnih državah, ki so se borile proti centralnim silam⁷. Masaryk, nekdanji zagovornik obstoja češkega naroda v okviru Avstro-Ogrske, je v času vojne temeljito spremenil svoj pogled na politično ureditev Evrope. Gellner (1997, 96-101) razlaga, da je za Masaryka pomenil nastanek nove države prehod od avtoritarnih in dogmatičnih političnih in klerikalnih sistemov do liberalnega in demokratičnega sistema. Habsburžani se niso uspeli odmakniti od tradicionalnega in katoliškega katolicizma, zato so končali na 'smetišču zgodovine'.

Preoblikovanje velikih imperijev v majhne in srednje velike nacionalne države, ki so bile nacionalne države *le de iure* in ne *de facto*, je skupaj s deklarirano pravico do samoodločbe privedlo do nadaljnjih trenj med narodi. Prebivalstvo Češkoslovaške je bilo izjemno heterogeno - kulturno, versko in jezikovno. Kljub temu je bila država

6 Leta 1921 se je, od približno 13.631.000 prebivalcev Češkoslovaške republike, za Čehoslovake izreklo 8.000.020 prebivalcev, za Nemce 3.000.218, za Madžare 762.000, za Jude 191.000, za Poljake 110.000 in za Rutence 477.000 prebivalcev. Vendar pa je bila poseljenost zelo neenakomerna - Češko je poseljevalo 3.000.061 Nemcev, Slovaško pa 762.000 Madžarov in 477.000 Rutencev. (Beneš 2006, 57)

7 Decembra 1916 je predsednik Francoske republike izdal odločbo, po katerem so se Čehoslovaki, organizirani v neodvisno vojsko, proti Centralnim silam borili pod svojo zastavo. V odločbi iz aprila 1918 je italijanska vlada priznala obstoj enotne in neodvisne češkoslovaške vojske, ki je narodno, politično in pravno odgovorna Češkoslovaškemu narodnemu svetu. Sledile so podobne odločbe Francije in Velike Britanije. (Beneš in Kural 2002, 42-44)

proglašena za nacionalno državo. Velika večina Čehov je nastanek samostojne republike razumelo kot uresničitev svojih narodnostnih želj, kot uresničitev sekularnega načrta in kot poskus paritete z ostalimi partnerji v Evropi. „Ta nacionalistična razlaga /../ je postala usodna za državo. Napadala je tako domače Nemce, kot tudi Slovake v imenu ustave, ki jih je z njihovega stališča obsodila na podrejen položaj zaradi tujih interesov.“ (Patočka 1992, 100) Priznanje Čehoslovakov kot naroda je vodila v priznanje češkega jezika za uradni jezik na ozemlju Češke, in slovaškega na ozemlju Slovaške. Ostale skupine v državi so postale manjšine. V kljubovanju separatističnim težnjam manjšin, ki so jih podpirale sosednje države, je novi režim moral svojo suverenost na ozemlju in med prebivalci vzpostaviti s političnimi, gospodarskimi in vojaškimi sredstvi⁸.

Do političnega sodelovanja med Nemci in Čehi ni prišlo vse do leta 1925. V parlamentu od 270 poslancev ni bilo niti enega predstavnika manjšin. Nemški negativizem je bil posledica separatističnih teženj (želja po priključitvi k Avstriji) in protesta proti podelitvi pravic le posameznikom, ne pa tudi skupinam⁹. Masaryk in Beneš, ki sta novo državo videla kot 'dom enakopravnih državljanov', sta branila načela demokracije in se borila proti naraščajočemu šovinizmu. Masaryk je nemškimi poslancem večkrat ponudil ministrska mesta, vendar so jih vedno zavrnil. Obdobje od sredine tridesetih let je znano kot 'nemški aktivizem', ko so svoj odnos do Češkoslovaške države spremenili najprej Socialni demokrati, nato pa še Nemška kmečka stranka. Glavno vlogo naj bi pri tem igrala dobra gospodarska situacija Češkoslovaške v primerjavi s takratno situacijo v Avstriji in Nemčiji. (Beneš in Kural 2002, 57-83) Po parlamentarnih volitvah 1929, v katerih so velik del glasov dobile socialistične stranke, so nemški in češki socialni demokrati skupaj oblikovali vlado. Politiko aktivizma je med letom 1925 in 1935 podpiralo med 75 in 85 odstotkov sudetsko-nemških volivcev, vendar pa je kasneje revščina prebivalstva v industrializiranih sudetsko-nemških in politika 'počeščenja' začela slabiti demokratično ureditev (Glantz 2006, 85-87)

8 V nekaterih primerih je vlada nemška področja zasedla z vojsko, kar je prispevalo k poistovetenju skupin populacije, ki do tedaj niso imele kaj dosti skupnega, z izrazom 'sudetski Nemci'. O sudetskih Nemcih se je govorilo že v 19. stoletju, vendar pa je izraz za poistovetenje postal šele po letu 1914. (Glantz 2006, 78)

9 Manjšine so bile izključene iz prerazdelitve zemlje, pa tudi zakon o jeziku ni zagotovil pravic vsem pripadnikom manjšin Na območjih, kjer je narodnostna manjšina tvorila več kot 20 odstotkov prebivalstva, so morali uradniki z občani komunicirati v njihovem jeziku. Vendar pa je več kot 10 odstotkov Nemcev živelo na območjih s pretežno češkim oz. slovaškim prebivalstvom. (Beneš 2002, 57)

Vzpon nacionalizma v tridesetih letih se je končal v spogledovanju z nemškim nacionalsocializmom in priključitvijo sudetskega območja k tretjemu rajhu. Slabo gospodarsko situacijo na začetku tridesetih let je izkoristil Konrad Heinlein, načelnik združenja za telesno vzgojo v Aši¹⁰, in leta 1933 ustanovil Domovinsko fronto sudetskih Nemcev (Sudetendeutsche Heimatfront), kasneje preimenovano v Stranko sudetskih Nemcev (Sudetendeutsche Partei), ki je leta 1935 pridobila 66 odstotkov nemškega volilnega telesa. Poleg gospodarske krize, ki je Češkoslovaško prizadela kasneje kot Nemčijo, so k visoki podpori Stranke sudetskih Nemcev prispevali tudi vzpon Hitlerjevega tretjega rajha, militantnost Stranke sudetskih Nemcev, številnih klubov in združenj ter neposredna finančna podpora Nemčije po letu 1935. (Beneš in Kural 2002, 93) Leta 1937 je Heinlein Hitlerja nagovoril k priključitvi sudetsko-nemškega ozemlja in na splošno celotnega češko-moravskega-šlezijskega ozemlja k tretjemu rajhu. Nemci so želeli pridobiti avtonomijo, o čemer pa se je bil Beneš pripravljeno pogajati šele, ko je Stranska sudetskih Nemcev dobila več kot 90 odstotno podporo prebivalstva in ko je bila grožnja ohranitvi države in njene demokratične ureditve že neposredna. Heinlein je zavrnil vse Benešove predloge, ki bi izboljšali položaj sudetskih Nemcev in obenem ohranile demokratični politični sistem in integriteto države, in nazadnje celo predlog, po katerem bi Češkoslovaška prepustila vzhodni del ozemlja Nemčiji. Marca 1938 se je z izstopom Nemške kmečke stranke in Krščanske socialne stranke končalo obdobje 'nemškega aktivizma'. Le malo kasneje je Hitler na položaj gauleiterja¹¹ Češkoslovaške republike nastavil Heinleina. Češkoslovaška si je varnost poskušala zagotoviti s sklenitvijo bilateralnih pogodb s Francijo in Sovjetsko zvezo. V spor med Nemčijo in Češkoslovaško so posegle velesile, Italija, Velika Britanija in Francija, in se na Münchenski konferenci 29. septembra 1938, v odsotnosti predstavnikov Češkoslovaške, dogovorile o priključitvi Sudetov k tretjemu rajhu.¹²

10 Eden od sudetsko-nemških združenj za telesno vzgojo, ki so promovirali nemški nacionalizem in nemški narodni odpor. Ta združenja so predstavljala nasprotje češkemu Sokolu.

11 gauleiter: tudi gavlajter -ja [gáulájt-] m (â-á) v nacistični Nemčiji *pokrajinski vodja nacistične stranke*: bil je gauleiter na okupiranem ozemlju (SSKJ)

12 Münchenski dogovor je bil legitimiran z argumentom o zmanjšanju razkola med državnimi mejami in narodnostno strukturo poseljenih obmejnih območij. Še vedno pa je na območju druge republike ostalo 235.000 Nemcev, na zasedenem obmejnem območju (v t.i. Sudetih) pa najmanj 822.000 Čehov. (Houžvička 2005, 252)

3.1 Po 'Münchnu' in do konca druge svetovne vojne

Münchenski sporazum je pomenil začetek konca demokratične države po zamisli Masaryka in Beneša. Propadu legitimnosti demokratičnega sistema se je najlažje prilagodilo konzervativno krilo češke desnice. Po nemški zasedbi več kot tretjine države, je desnica¹³ predlagala novo usmeritev, ki bo bolj ustrezala njeni lastni ideologiji, pa tudi prevladujočemu evropskemu političnemu ozračju. 'Avtoritarna demokracija', kot je novo politiko poimenoval Rudolf Beran, vodja Kmečke stranke in novi premier v 'Drugi republiki', naj bi bila najbolj zanesljiva pot do varnosti in ohranitve češkoslovaške suverenosti. V ozadju je bilo mišljenje, da se Češkoslovaška lahko izvleče iz krize le, če za njo stoji enotni narod. Avtoritativni režim je „okrepil prisilno moč države, določil sovražnike naroda (Jude, komuniste, neodvisne ženske), omejil svobodo govora in sledil konservativni družbeni agendi.“ (Feinberg 2006, 98-99) Izvršna oblast se je okrepila na račun zakonodajne- predstavniške, ideja o enotnosti se je realizirala v združitvi strank v dva bloka, komunistična stranka je bila prepovedana, prav tako se je od organizacij in društev v civilnem delu pričakovalo, da se bodo združila z državo. (Feinberg 2003, 208-213)

S preoblikovanjem političnega sistema ter vedno večjo podrejenostjo nacistični vladi v Berlinu je država začela dejansko razpadati. 5. oktobra 1938 je odstopil predsednik Beneš, iz enotne države pa je s podelitvijo avtonomije slovaški regiji in Ruteniji 22. novembra nastala sestavljena država Češko-Slovaška. Vse do 30. novembra 1938, ko je bil na to mesto izvoljen Emil Hácha, Češko-Slovaška ni imela predsednika. Češko-Slovaška je svojo suverenost dokončno izgubila 14. marca 1939, ko se je Slovaška razglasila za neodvisno državo. Naslednji dan sta Hácha in Hitler podpisala memorandum, s katerim je tretji rajh pod svojo 'zaščito' sprejel Čehe, obenem pa jim zagotovil samostojen razvoj njihovega narodnega življenja. V naslednjih 48 urah so nemške vojaške enote skupaj s policijo in SS zasedle Češko in Moravsko. 16. marca 1939 je Hitler ustanovil češko-moravski protektorat. (Beneš in Kuralt 2002, 116-120)

13 „Čeprav je 'desnica' morda bila heterogena skupina, obsegajoč finančne konservativce, tradicionalne katolike, kmečko stranko in celo domače fašiste, pa je bil poraz Beneševе vlade v Münchnu jasen znak vsem vejam, da liberalno demokratične ideje, ki jih je simboliziralo njegovo predsedstvo, ne morejo zadostiti potrebam Češkoslovaške.“ (Feinberg 2003, 208)

Z vzpostavitvijo protektorata sta bili pokrajini Češka in Moravska de fantom – čeprav ne de iure – postavljeni pod oblast tretjega rajha. Arburg (2008, 7) trdi, da je „vzpostavitev protektorata neke velike sile v Evropi 20. stoletja enkraten fenomen. Hitlerjevi svetovalci so si vrsto ureditve 'izposodili' pri kolonialni pogodbi med Francijo in tunizijskimi begi iz leta 1881.“ V preambuli memoranduma iz 16. marca 1939 je zapisano:

Pokrajini Češka in Moravsko spadata preko tisoč let k življenjskemu prostoru nemškega naroda. ././ Češkoslovaški državi in njenim oblastnikom se ni posrečilo urediti sporazumnega bivanja narodnostnih skupin, v njej trdno povezanih, in s tem vzbuditi in ohraniti interes vseh prisotnih za ohranitev svoje skupne države. S tem je pokazala svojo notranjo nezmožnost za življenje in je sedaj tudi podlegla dejanskemu razpadu. ././ Če je nemške cesarstvo odločeno posredovati z namenom zagotovitve določenih temeljev razumske srednjeevropske države in izdati uredbe, ki izhajajo iz tega namena, odgovarja potemtakem na njujo po samoohranitvi. (Výnos Vůdce a říšského kancléře o Protektorátu Čechy a Morava ze dne 16. března 1939)

Češko-moravskemu protektoratu je bila odtegnjena pravica do lastne državnosti. Postal je integralni in avtonomni del tretjega rajha. De facto ampak ne de iure so ureditev protektorata dosegle Velika Britanija, ZDA in Francija, po nemško-sovjetskem paktu pa tudi Sovjetska zveza. (Arburg 2008, 7) Po odloku iz 16. marca 1939 se je češka avtonomija lahko izvajala le v skladu s političnimi, vojaškimi in gospodarskimi potrebami rajha. Do poletja so vsi zakoni in odločitve, ki jih je sprejela vlada, potrebovali odobritev protektorja. Vsak češki urad je bil nadzorovan s strani ustreznega urada znotraj urada protektorja. Aprila 1939 je bila uvedena civilna uprava, ki je „posnemala predvojno češkoslovaško trojno upravno piramido“¹⁴, s to razliko, da je sedaj nacionalsocialistična vlada tretjega rajha kontrolirala in upravljala praktično vsa vladna in administrativna telesa v protektoratu bodisi neposredno bodisi posredno preko urada protektorja v Pragi. Ministrstvi za pravosodje in finance sta bili podrejeni neposredno oblastem v Berlinu, prav tako so bili upravno z Nemčijo povezani

14 Na vrhu te piramide je bil protektor tretjega rajha, pod njim predstavniško telo Češke (sčasoma razpuščeno) in predstavniško telo Moravska (reducirano na upravni podaljšek znotraj protektorovega urada), na tretji ravni pa 35 višjih pokrajinskih uradov (katerih število se je konec 1940 zmanjšalo na 15). Vsak višji pokrajinski urad je bil pristojen za lokalno nemško upravo, nemško policijo, popis državljanov in za češko-nemške odnose. (Prav tam)

železniški sistem, pošta, nemške univerzitetne in visokošolske institucije, radijska postaja in urad za zunanje zadeve. Pripadniki SS so odgovarjali predpostavljenim v Pragi pa tudi višjemu vodji SS v Berlinu. Lokalna policija je bila na razpolago gestapu, ki je skupaj s kriminalistično policijo odgovarjal tajni službi SS. Le-ta je imela skoraj neomejeno oblast. Informacije, ki jih je zbrala, so potovale do Prage in Berlina. (Bryant 2007, 31-45)

Odlok, s katerim je Hitler ustanovil protektorat, je vzpostavil sistem ločevanja med prebivalci zasedenega ozemlja. Sudetski Nemci so avtomatično postali državljani tretjega rajha, kot taki so bili subjekt nemškega sodstva, in le oni so uživali vse pravice. Prebivalci Češke in Moravska so postali subjekti češko-moravskega protektorata, vendar pa so jim še vedno lahko sodila nemška sodišča. (Výnos Vůdce a říšského kancléře o Protektorátu Čechy a Morava ze dne 16. března 1939) Odlok je bil namerno napisan zelo nejasno, saj so pisani zakoni tako postali praktično nepomembni. Protektorat tudi ni bil geografsko določen, nikjer niso omenjene meje niti ni omenjen češki narod, prebivalci protektorata so bili imenovani kot ne-nemški prebivalci Češke in Moravske. (Beneš in Kural 2002, 120-121)

Najbolj diskriminacijska politika je bila usmerjena proti Judom in je vodila k njihovi izločitvi iz družbe. Segregacija je bila vzpostavljena preko odvzema njihovega imetja, nastanitve v prenatrpanih in podpovprečnih stanovanjih, prepovedi sodelovanja na raznih področjih javnega življenja ter prepovedi porok z ne-Judi. Tako kot v tretjem rajhu in na ostalih okupiranih področjih so tudi v Protektoratu v veljavo stopili Nürnberški zakoni - ne le segregacija, cilj nacistične politike je bila tudi fizična odstranitev Judov. (Beneš in Kural 2002, 120-122) Septembra 1941 je bilo odprto koncentracijsko taborišče v Terezini, ki je po sklepu o končni rešitvi 'judovskega vprašanja' služilo kot postaja na poti do taborišč smrti na Poljsko, v Rusijo in drugam, služilo pa je tudi nacistični propagandi, kamor je tretji rajh pošiljal predstavnike Mednarodnega odbora Rdečega križa, da bi se prepričali o pogojih nastanitve interniranih.¹⁵

15 Terezinska utrdba je bila zgrajena leta 1790 v namen obrambe pred vpadom Prusov na Avstro-ogrsko ozemlje. 10. junija 1940 je majhno utrdbo nacistični režim spremenil v zapor, 24. oktobra 1941 pa je v veliki trdnjavi uredil judovsko geto. Gradnja in urejevanje kasarn je bilo končano junija 1942, tam živeče civilno prebivalstva se je odselilo do julija istega leta in celoten kraj Terezin, ne le vojaške kasarne,

Upor proti okupaciji in nacistični nadoblasti je vse do poslednjih mesecev vojne bil predvsem politične narave. Aktivnega odpora je bilo malo. Po svoji moči se je razlikoval glede na pokrajine in njihove posebnosti, po akterjih pa tudi glede na politično usmerjenost. Nacistična oblast je bila represivnejša na območju Sudetov kot v Češko-moravskem protektoratu in verjetno je bil tudi zaradi tega odpor tam živečega prebivalstva manjši. Neposredno po nemški okupaciji so se vršile 'preventivne' aretacije morebitnih političnih nasprotnikov, zasegalo se je imetje judovskega prebivalstva, po uboju nemškega diplomata von Ratha v Parizu 7. novembra 1938 (ubil naj bi ga mladi judovski emigrant) pa tudi požigi sinagog, uničevanje judovskih trgovin, pokopališč in druge infrastrukture. Nacistom se je posrečilo iz Sudetov izgnati skoraj celotno judovsko prebivalstvo. Nacistična administracija Čehov ni preganjala, je pa izvrševala politiko prisilnega ponemčenja na političnem, gospodarskem, družbenem in kulturnem področju.¹⁶ Močna in okretna Stranka sudetskih Nemcev in razsežen policijski aparat ter bližina strastnih podpornikov okupatorskega sistema so po eni strani nižale možnosti aktivnega odpora, po drugi strani pa tudi željo po kolaboraciji. Potencialna 'grass-root' opozicija je bila odstranjena že zelo zgodaj, saj so 'heinleinovci' imeli podatke o krajevnih čeških in nemških antifašistih, pri čemer so bile glavne tarče njihovih napadov člani Komunistične stranke in Nemških socialnih demokratov, člani civilnih društev in Čehi kot pripadniki drugega naroda. Drugi razlog za šibki aktivni odpor je bila tudi nenadna okupacija, ki je antifašistične sile presenetila, tako da niso imele časa pripraviti odporiškega gibanja. Kljub temu naj bi med vojno vzniknila spontana opozicija in organiziran odpor. (Beneš in Kural 2002, 137-153)

je postal koncentracijsko taborišče. Terezín je bil zadnja faza nacionalsocialistične politike sistematiziranega preganjanja judovskega prebivalstva. Služil je kot koncentracijsko in prehodno taborišče do koncentracijskih in delovnih taborišč in taborišč smrti v Vzhodni Evropi. Po nürnberški zakonih, ki so na območju, zasedenem po münchenskem sporazumu, vstopili v veljavo z oktobrom 1938, po ustanovitvi protektorata pa na celotnem ozemlju bivše češkoslovaške republike, so za Jude veljali vsi, ki prakticirajo oz. so prakticirali judaizem; katerih starši oz. prastarši so prakticirali to vero; ali ti, katerih zakonec je označen za Juda. Pri popisu prebivalstva leta 1930 se je na Češkem za pripadnike judovske vere izreklo skupno 117 551 oseb. Kratko po letu 1933 je Češkoslovaška postala zatočišče tisočem Judom iz Nemčije in Avstrije. Po valih terorja proti judovskemu prebivalstvu, organiziranih transportih judovskega prebivalstva po 1939 in legalni ter ilegalni emigraciji približno 30 tisoč Judov zaradi strahu za svoj (gospodarski in fizični) obstoj, je na območju protektorata ostalo vsega 88 tisoč registriranih Judov. Te je nacistični režim nameraval zapreti v Terezín. Dobiti mesto v Terezínu je bil privilegij, vendar pa so bili življenjski pogoji obupni. Prenapolnjenost (kapaciteta 6000 ljudi je bila presežena tudi za več kot desetkrat), vlaga, nehigiena, obup idr. so vodili v izbruh epidemij in ogromnega deleža smrti (npr. leta 1942 je zaradi tamkajšnjih razmer umrlo 30 odstotkov interniranih). (Kárný 1995)

16 Iz zasedenega ozemlja je v notranjost druge republike zbežalo celotno judovsko prebivalstvo – približno 25.000, nemški antifašisti in demokrati – številke se gibajo med 10.000 in 30.000, ter 115.000 Čehov. Končno število izseljenega prebivalstva po zasedbi območja, določenega z münchensko pogodbo, se ocenjuje na 152.000 oseb. (Houžvička 2005, 252-253)

Na območju protektorata je odporniško gibanje delovalo od samega začetka in je bilo organizirano s strani zamejskih Čehoslovakov. Na čelu odporniškega gibanja je stal Edvard Beneš, ki je svoje napore usmeril v razveljavitev Münchenskega sporazuma in ohranitev kontinuitete Češkoslovaške ter njene pravne ureditve. Medtem ko so češkoslovaški Nemci in Čehi v zamejstvu vzdrževali stike in skušali doseči dogovor, ki bi bil sprejemljiv za vse, so člani odporniškega gibanja doma zavračali sodelovanje z Nemci. Zlasti po prihodu Reinharda Heydricha, ki je mesto namestnika protektorja zasedel 28. septembra 1941, in po radikalizaciji nacističnega zatiranja, so odporniška gibanja vedno bolj zavračala zmeren odnos do nacistov/Nemcev. Zasedba pokrajin Češke in Moravska, zapiranje političnih nasprotnikov tretjega rajha, preganjanje Judov in Romov, uvedba cenzure medijev, vzpostavitev marionetne vlade in uničenje demokratičnega političnega prostora, je Čehe pognala v 'apolitično politiko', kjer so svojo narodno pripadnost in zavezanost demokratični državi izražali podobno kot so svojo narodnostno pripadnost izražali njihovi predniki – preko nošenja oblačil s tipičnimi barvami Češkoslovaške republike, zbiranjem na javnih mestih in javnim izražanjem podpore pretekli državi, petjem, zavestnim nakupovanjem v čeških trgovinah, izražanjem v maternem jeziku in le v najnujnejših primerih v nemškem ipd. (Bryant 2007, 1. pogl) Režim je 28. oktobra 1939, na obletnico razglasitve Češkoslovaške, krvavo zatrl demonstracije proti okupaciji. Smrti študenta medicine Jana Opletala so sledile študentske demonstracije, po katerih je prišlo do množičnih aretacij politikov in več kot 1800 študentov in profesorjev, zaprtja vseh univerz in visokih šol v protektoratu, in končno do usmrtitve devetih študentskih vodij in več stotih poslanih v koncentracijska taborišča. Heydrich je dal usmrtiti ministrskega predsednika Aloisa Eliáša, reorganiziral vlado, ki je od tedaj uradno morala govoriti nemško, razglasil vojno pravo ter ukinil vsa češka kulturna združenja. V njegovem času je bil na ozemlju protektorata urejeno koncentracijsko taborišče Terezin. Po atentatu na Heydricha 9. junija 1942 (organiziralo naj bi ga odporniško gibanje v tujini) so sledile množične aretacije in popolno uničenje dveh vasi - Lidic in Ležákov. Protinacistično razpoloženje prebivalstva se je ob tem vedno hujšem terorju nacističnih oblasti spremenilo v protinemško.

Odporniško gibanje v češko-moravskem protektoratu je bilo majhno, Čehi so se okupatorju upirali predvsem preko neposlušnosti in apolitičnega (kulturnega,

gospodarskega in družbenega) delovanja. „V obdobju med 1939 in 1942 je bilo [odporniško gibanje] relativno močno, kasneje, po Heydrichovem prihodu, pa je gestapo v prvem in drugem obdobju vojnega prava tako rekoč vse likvidiral.“ (Glutz 2006, 130) Spomladi 1945 je bilo na območju protektorata samo približno trideset partizanskih skupin, ki so imele od 15 do 20 članov, največja jih je imela 70. (Brandes v Bryant 2006, 133) Neki nemški vojak, ki je konec 1942 potoval do Prage, je izlet ocenil kot „potovanje v spokojnost. Obkoljen z vojno, resnično svetovnim požarom, je bil protektorat edina srednjeevropska zemlja v miru.“ (Brod v Bryant 2006, 133) Zanimivo, Heydrich naj bi po razbitju Úvoda¹⁷ izjavil, da je bilo češko odporniško gibanje „veliko bolj razsežno, kot bi lahko pričakovali“ (Glutz 2006, 130-131). V kakršnikoli meri je že bilo prisotno odporniško gibanje, aktivnega (subverzivnega) odpora je bilo malo, morda najbolj znano med takšnimi dejanji je prav atentat na Heydricha, ki pa naj bi ga izvršili odporniki iz tujine. Beneš in Kural (2002, 161) menita, da naj bi bilo češko odporniško gibanje „predvsem politično gibanje, kljub temu da so se proti koncu vojne odvijale tudi partizanske in diverzantske operacije. /../ Njihov glavni cilj je bila osvoboditev naroda in stvaritev svobodne nacionalne države Čehov, Slovakov in Rutencev - brez Nemcev (ali Madžarov).“¹⁸

3.2 Nacionalizem v pohodu

Wilsonovo načelo o pravici naroda do samoodločbe je bil najbolj sistematičen poskus, da bi politični zemljevid zarisali na podlagi nacionalnosti. V Evropi se je po prvi svetovni vojni pojavila kopica manjših držav, le iluzorno nacionalnih, saj so znotraj njihovih meja prebivali številčni pripadniki drugih narodnosti. Najvišja vrednota, pravica naroda, da si vlada sam, vsem narodom ni bila zagotovljena. Rešitve za nastale

17 Osrednji odbor domačega odpora (Ústřední výbor odboje domácího)

18 Navkljub odsotnosti razsežnega in aktivnega odporniškega gibanja je bilo razširjeno patriotsko občutenje. Na poseben vidik odpora proti podložnosti in soglasja s nacističnim režimom opozarja Chad Bryant (2006): v šalah je češki narod še vedno obstajal, preko humorja so Čehi ohranili družbene vezi, obšli zatiranje in poskušali 'obdržati hladno glavo, ko se je svetu mešalo'. Po Hannah Arendt (1996, 182-183), ki razlikuje med močjo (power), močjo (strength), avtoriteto in nasiljem, je največji sovražnik avtoriteti prezir in posmeh. Značilno za avtoriteto je, da sloni na brezpogojnem priznanju tistih, od katerih se zahteva poslušnost- njej ni potrebna prisila ali prepričevanje. Nacistična oblast v protektoratu moči ni imela, zato se je posluževala nasilja. Seveda pa humor, ki je pomagal ohraniti kohezijo prebivalstva in tako predstavljal upor proti nacizmu, in kasneje nemštvu, ni mogel nadomestiti organiziranega oboroženega odpora.

konflikte med pripadniki raznih narodnostnih skupin znotraj državnih meja so bile radikalne. Med obema svetovnjima vojnoma so se evropske velesile sporazumele o 'civilizirani' izmenjavi prebivalstva med Turčijo in Grčijo. V času druge svetovne vojne je zaradi vojnih nujnosti in nevarnosti zopet prišlo do masovnega premeščanja prebivalstva, šele po koncu vojne pa so velesile znova potrdile množična preseljevanja kot sprejemljiv postopek za nadaljnjo stabilizacijo območja. Selitve prebivalstva so bile vse prej kot humane. „Po drugi svetovni vojni, ko Judov v velikem delu Evrope med Francijo in sovjetsko notranjostjo ni bilo več, so en masse izganjali Nemce, predvsem s Poljske in Češkoslovaške. Homogena teritorialna nacija je bila tedaj program, ki so ga lahko izpeljali le barbari ali pa je bil vsaj izvedljiv le z barbarskimi sredstvi.“ (Hobsbawm 2007, 160) Gellner (1997, 45-47) trdi, da so bile etnične čistke posledica 'hitenja' mladih narodov, ki so si obupno želeli homogeno kulturno in državno enoto, vendar niso mogli počakati na dolg, počasen proces razpadanja in pozabljanja razlik. V državah vzhodne Evrope ni bilo ne naroda ne nacionalne države. „Zato v teh pogojih kulturno-narodno homogeni narodi, taki kot jih predpisuje zgodovina nacionalistične teorije, lahko nastanejo le z etničnimi čistkami. V tem področju mora ljudstvo pozabiti na uvedbo nacionalističnega ideala ali pa se mora zgoditi etnična čistka. Ni tretje poti.“ (Gellner 1997, 56) Pravica do narodne samoodločbe naj bi pomagala zagotoviti mir v Evropi, dejansko pa je prispevala k vojnim in povojnim grozotam.

Proti koncu vojne je nemška vlada pozvala Nemce, naj se vrnejo na domače ozemlje. Veliko jih je zbežalo pred napredujočo sovjetsko vojsko in novicami, ki so poročale o njihovem okrutnem ravnanju z nemškim prebivalstvom. Kljub temu se je približno polovica Nemcev na ozemlju Vzhodne Evrope - približno pet milijonov - odločila ostati zaradi navezanosti na dom ali izjemno ostre zime ali pa se niso mogli umakniti zaradi prehitrega napredovanja sil in intervencije domačega prebivalstva. (Alrich 2003, 200-202) V nasprotju z Nemci na Poljskem in na vzhodnih območjih, je večina Nemcev ostala doma in ni bežala pred bližajočimi se zavezniškimi silami. Po koncu vojne se je znotraj mej protektorata nahajalo med 3,4 in 3,5 milijona nemških civilistov, več deset tisoč jih je sem pribežalo iz pred kratkim osvobojenih vzhodnih območij. (Staněk v Bryant 2007, 228) Spontani reakciji prebivalstva, ki se je Nemcem za pretrpljeno maščevalo z zapiranjem v taborišča, ki so nastali že pod nacionalsocializmom, z nasilnimi izgoni, posilstvi in uboji, so sledile vladne uredbe, ki

so izgon Nemcev v soglasju z velesilami legalizirale¹⁹. Tako nemška nacionalsocialistična kot tudi poveljna češkoslovaška politika sta si prizadevali za uničenje etnične pluralnosti in raznolikosti prebivalstva znotraj danih političnih mej. Prva Češkoslovaška republika, večnarodnostna država, je po končani 'etnični čistki' nudila dom skoraj izključno osebam češkoslovaške narodnosti, delež oseb drugih narodnosti je bil tako zamerljiv, da poveljna češkoslovaška oblast ni videla potrebe po legalni ureditvi statusa teh manjšin.

Ključni moment v poveljni češki politiki do Nemcev je bil münchenski sporazum ter zasedba Češke in Moravske. (Kaplan 1990; Beneš in Kural 2002) Češka politika med in po vojni je imela v osnovi tri glavne cilje: obnovo Češkoslovaške v mejah pred Münchenskim sporazumom; zunanjepolitično zavarovanje proti nemški grožnji, ki je bilo orientirano na zavezništvo s Sovjetsko zvezo; ter gradnjo notranjepolitičnih 'varovalk' proti ponovitvi predvojne situacije- politične in ekonomske spremembe ter ureditev narodnostnih razmer. (Kaplan 1990, 5) Ideja nacionalne države Čehov in Slovakov, ki se je udeležila z izgonom narodnih manjšin, predvsem nemške in madžarske, ter konfiskacijo njihove lastnine²⁰, naj bi oslabilo politično moč teh manjšin do te mere, da notranje stabilnosti države ne bi več mogli ogroziti. (Kaplan 1990, 14) Ideja nacionalne države nikakor ni bila nova. Le sredstva za doseg tega cilja (odselitev večine ali vseh pripadnikov narodnostnih manjšin in 'počeščenje' preostalih) so bila v popolnem nasprotju s politiko in zakonodajno uredbo prve češkoslovaške republike.

Spočetka je bila ideja o preselitvi/izgonu uperjena le proti nacistom in določenim sudetskimi Nemcem in je dopuščala tudi možnost odstopa določenih mejnih območij Nemčiji. Z razvojem dogodkov in vedno bolj zatiralne politike in proti češtvu usmerjenih ukrepov, ki jih je izvajal okupator, pa je postajala ta ideja vedno bolj

19 Od t.i. Benešovih dekretov neposredno noben ne ureja izselitve Nemcev. Kljub temu so naslednji trije dekreti povezani z izselitvijo in skupaj tvorijo dejansko pravno osnovo za odselitev Nemcev iz Češkoslovaške: ustavni dekret o ureditvi češkoslovaškega državljanstva (Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, 33/1945), dekret o skupni ureditvi notranje poselitve (Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, 27/1945) in ustavni dekret o pridržanju oseb, ki so bile v revolucionarnem obdobju pojmovane za državni nevarne (Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, 137/1945)

20 Konfiskacija lastnine oseb nemške in madžarske narodnosti, prav tako pa tudi vseh drugih državnih izdajalcev je bila izvedena predvsem na podlagi dekreta o konfiskaciji in hitrejši prerazdelitvi nepremične lastnine Nemcev, Madžarov, kot tudi izdajalcev in sovražnikov češkega in slovaškega naroda (Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, 12/1945) ter na podlagi dekreta o neveljavnosti nekaterih lastninsko-pravnih uprav v času nesvobode in o narodni upravi osebnega premoženja Nemcev, Madžarov, izdajalcev in kolaborantov in nekaterih organizacij in institucij (Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, 5/1945)

radikalna in nacionalistična. (Beneš in Kural 2002, 267) Vzdušje doma, ki se je preoblikovalo iz sovraštva usmerjenega proti nacizmu in nacistom do sovraštva proti Nemcem, odražajo tudi pogajanja med Edvardom Benešom in Wenzlom Jakschom, vodjo sudetsko-nemškega odpora v izgnanstvu. Julija 1940 je Beneš Jakschu ponudil šest mest v državnem svetu za predstavnike sudetskih Nemcev, njemu samemu pa mesto namestnika predsednika. Do dogovora ni prišlo, saj je Jaksch želel dobiti zagotovilo, da bodo po vojni sudetski Nemci uživali enake pravice. Konec oktobra so člani Úvoda protestirali proti vstopu nemških predstavnikov v državni svet, ki naj bi v eksilu prevzel funkcijo parlamenta. Beneš je po teh nasprotujočih si zahtevah podal drug predlog: Nemce bomo obdržali v republiki, vendar pa lahko predvidimo izgon več sto tisoč Nemcev iz nemških enklav v notranjosti Češkoslovaške v Nemčijo ali Avstrijo. (Beneš in Kural 2002, 167-174) Odgovor članov Úvoda na to je bil izjemno negativen, saj na bi, po besedah enega izmed njih, „ljudje sedaj imeli strašno željo po maščevanju, ki jo bo težko, če ne nemogoče, krotiti, saj ljudje vidijo svoj 'Lebensraum' znotraj zgodovinskih meja in smatrajo Nemce za priseljence, ki jih je potrebno izgnati.“ (Prav tam) Beneš je svoj predlog opustil in se vrnil k ideji o prepustitvi obmejnega ozemlja Nemčiji v zameno za hkratno preselitev velikega števila sudetskih Nemcev. S povečanjem terorja, zlasti pod oblastjo novega protektorja Heydricha, pa se je ta ideja preoblikovala v idejo o preselitvi celotnega prebivalstva in nove nacionalne države Češkoslovaške, kjer ne bo Nemcev ali Madžarov. Številne vladne odločbe, ki jih je Beneš izdal v Londonu, in ki so opredeljevale povojni status manjšinskega prebivalstva, so dejansko odražale razpoloženje in miselnost okupiranega prebivalstva²¹.

Ko je v Benešu dozorela misel o neizogibnosti preselitve velikega dela nemškega prebivalstva iz Češkoslovaške, je moral za to pridobiti še soglasje mednarodne skupnosti. Masovne selitve prebivalstva v mednarodni politiki niso bile nikakršna novost niti ne popolnoma nesprejemljive. Nedolgo pred izbruhom svetovne

21 Določena literatura (npr. Glotz, 2006) prikazuje Benešove odločbe kot pravne in politične ukrepe posameznika, s katerimi je le-ta dosegel uresničitev svojih osebnih načrtov. Pravni akt, ki daje podlago za poznejšo zakonodajno dejavnost, je ustavna odločba predsednika iz 15. oktobra 1940, št. 2, ki se tiče začasnega izvajanja zakonodajne oblasti. Po odločbi pravna dejanja predsednika republike, ki v skladu z ustavo potrebuje privolitev državnega zbora, začasno potrjuje vlada. Predsednik republike torej ni izdajal odločbe v svojem imenu in, z izjemo prve ustavne odločbe, ki je ustanovila državni svet, je odločbe vedno predlagala vlada. Kljub temu, da je predsednik lahko predlagal popravke, ni deloval v nasprotju z odločitvijo vlade. Predsednik republike je posedoval celotno zakonodajno moč do 5. aprila 1945, ko je bila ustanovljena vlada v Košicah. (Beneš in Kural 2002, 164-166)

vojne so Turki izvedli masovno preselitev armenskega prebivalstva, leta 1923 pa je bila na mednarodni konferenci v Lausanne sprejeta odločitev o množični izmenjavi turškega in grškega prebivalstva. Velika Britanija in ZDA kljub temu na Benešov predlog niso takoj pristale. Decembra 1943 se je odpravil v Moskvo, kjer je pridobil soglasje ZSSR. V proti-nemško nastrojenem ozračju ter po naraščajočem terorju, ki je sledil atentatu na Reinharda Heydricha, je Velika Britanija odobrila možnost premika nemške manjšine. Maja 1945 je Beneš pridobil še soglasje predsednika ZDA, Franklina Delana Roosevelta, pod pogojem, da bo preselitev Nemcev humana in pod nadzorom. (Glutz 2006, 130-142)

Beneš je skušal izgon Nemcev in Madžarov opravičiti kot nekaj, kar bo njih same obranilo pred povračilnimi dejanji ljudi, ki so v vojni trpeli. Nemajhen prispevek k tem želji češkega naroda po maščevanju je imela tudi sovražna propaganda, usmerjena proti Nemcem in Madžarom, ki jo je širilo samo politično vodstvo. Ne le, da je spodbujalo sovraštvo, poudarjalo zločine nacistov in izgon Nemcev opravičevalo kot spontano reakcijo ljudstva, politično vodstvo je pogosto 'spominjalo' prebivalstvo na dogodke iz davne zgodovine (npr. Bela Gora, husitsko gibanje), ko naj bi Nemci premagali Čehe, in s tem konflikt med narodoma prikazala kot večni in nerešljiv.²² Izgon ni bil le maščevanje ljudstva, ki je trpelo pod nacistično oblastjo in se je grozot tega režima in druge svetovne vojne dodatno zavedlo, ko so taboriščniki na svoji poti proti zahodu prešli ozemlje Češkoslovaške (kot trdita Beneš in Kural 2002), pač pa so oblasti prikazale izgon in sovražnost proti vsem Nemcev kot upravičene. Izgon manjšine kot celote je upravičevala kolektivna krivda, ki je padla na Nemce in Madžare. Čehi so po eni strani smatrali Nemce za odgovorne za dejanja nacionalnega socializma, po drugi strani pa so nemško manjšino obtoževali, da je 'peta kolona', ki je nacistom pomagala pri okupaciji in podreditvi drugih držav. V govoru, ki ga je Beneš imel v Brnu 12. maja 1945, je izjavil: „Nemški narod je v tej vojni prenehal biti človeški, človeško dostojni, in kaže se nam le še kot ena velika človeška pošast... Rekli smo si, da moramo nemški problem v republiki dokončno likvidirati.“ (Glutz 2006, 145)

Status nemške manjšine na Češkoslovaškem je bil določen 19. maja 1945 s predsedniškim dekretom št. 5, v katerem so Nemci označeni za prebivalstvo, na katero

22 Glej npr. govor ministra za kmetijstvo Juliusa Ďuriša na demonstraciji na Beli Gori 1. julija 1945 (Adamec 2006)

se država ne more zanesti. Z Ustavnim dekretom o ureditvi češkoslovaškega državljanstva (Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, 33/1945), je bilo vsem osebam nemške in madžarske narodnosti odvzeto državljanstvo.²³ „To je bila podlaga za vrsto ukrepov, ki so imele pomembne posledice za status Nemcev v družbi in za njihovo vsakodnevno življenje.“ (Beneš in Kural 2002, 218) Morali so nositi dobro vidni znak, večinoma bel trak s črko N (kot 'Němec'). Odvzeta jim je bila pravica do volitev, dostop do državnih služb in služb v vojski. Nemške šole so bile razpuščene. Prepovedano jim je bilo obiskovanje javnih prostorov in uporaba javnih prevoznih sredstev. Omejene pa so bile tudi možnosti za sklenitev zakona s češkim partnerjem. 19. septembra je vlada razglasila delovno obveznost za vse Nemce, ki so izgubili češkoslovaško državljanstvo. Dekret o konfiskaciji in hitrejši prerazdelitvi nepremične lastnine (Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, 12/1945) je Nemcem in Madžarom ter 'izdajalcem in sovražnikom republike' zasegel vso zemljo. Izgubi državljanstva in zasegu imetja so se lahko izognili le nemški antifašisti.²⁴ Veliko število Nemcev je bila neposredno po osvoboditvi Češkoslovaške internirano v 1215 koncentracijskih taborišč, 845 delovnih in disciplinskih centrih in več kot 215 zaporih. Ocenjuje se, da je te ustanove prešlo več kot 350,000 od 2,750.000 Nemcev na Češkoslovaškem. Veliko je bilo samomorov, zabeleženih jih je bilo 6.667. (Beneš in Kural 2002, 218-219)

Odvzem državljanstva je za Nemce (in Madžare) pomenila izgubo kakršnihkoli pravic. Državljanstvo prebivalcem v okvirju določene politične enote zagotavlja dostop

23 Dekret 33/1945 ni opredelil, kaj pomeni nemška narodnost. Pri tem so se oblasti oprle na Dekret 5/1945, ki pravi, da se za osebe nemške (ali madžarske) narodnosti šteje vsak, ki se je po letu 1929 opredelil za Nemca ali pa se je pridružil nemški organizaciji. Frommer (2000, 389) poudarja, da census leta 1930 spraševal po nacionalnosti, pač pa le po maternem jeziku.

24 Po ustavnem dekretu o ureditvi češkoslovaškega državljanstva (Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, 33/1945) so bile za antifašiste pojmovane osebe, ki so se že pred Münchenskim sporazumom aktivno borile proti nacionalsocialistični oblasti, ki so bili zaradi svojega odpora proti režimu preganjane in zaprte in te, ki so se aktivno udeležile boja za obnovitev Češkoslovaške. Za aktivni boj se ni štelo naslednje (kljub temu, da je za vse to bila v času okupacije zagrožena smrtna kazen): poslušanje zamejskega češkoslovaškega radia, zbiranje in širjenje letakov; vednost o obstoju in mestu nahajanja padalcev ali partizanov; odklonitev obveznosti prijaviti zapornike, ki so zbežali iz taborišča, ujetnike ali padalce. Trpljenje pod nacističnim ali fašističnim terorjem ni bil zadosten razlog, da bi bila oseba izvzeta iz konfiskacije zemljiškega posestva. (Madler 2002, 86-87) Smernice ministrstva za kmetijstvo, ki je imelo na skrbi zaseg imetja, so nadalje zožile pojem antifašista. V februarju 1946 je vlada potrdila nujnost izselitve antifašistov, pri čemer naj bi se to zgodilo na osnovi prostovoljne odločitve in pravice, po kateri lahko antifašisti s seboj vzamejo vse svoje imetje. Do oktobra 1946 je Češkoslovaško zapustilo 73.500 antifašistov. Od preostalih 51 tisoč, ki so vložili prošnjo za dodelitev državljanstva, je vlada češkoslovaško državljanstvo dodelila le 5.071, ostali so bili zavrženi. (Kaplan 1990, 155-158)

do pravic in svoboščin, ki so zagotovljene z ustavo. Izguba državljanstva postavlja osebo v zelo negotov in ranljiv položaj. Ni čudno, da je nacionalsocialistični režim v postopanju z judovskim narodom uporabil prav metodo kolektivnega odvzema državljanstva. Vse nadaljnji koraki so sledili iz njihovega statusa ne-državljanov. (Arendt 2007) Podobno je bil v drugi Češkoslovaški republiki odvzem državljanstva ključni dejavnik za nadaljnje postopanje s nemško manjšino.

Beneš in Kural (2002, 210-211) ocenjujeta, da so je ob koncu vojne na češkoslovaškem ozemlju nahajalo več kot štiri milijonov nemških civilistov, pri čemer se jih je na češkem ozemlju nahajalo med 3,4 in 3,5 milijonov (Staněk v Bryant 2007, 228). Večina jih je pripadala stalnemu prebivalstvu, približno milijon pa jih je bilo beguncev iz Šlezije in iz celotnega vzhodnega dela tretjega rajha. Po končanem izseljevanju je na ozemlju ostalo od 175 tisoč do 200 tisoč Nemcev. Število se je z leti manjšalo, leta 1950 naj bi bilo Nemcev 165 tisoč oz. le 1,3 % vsega prebivalstva. Za odselitev Nemcev iz Češkoslovaške se uporablja več izrazov, ki so še vedno predmet spora, vsak od izrazov²⁵ pa ima svojo pravno in politično konotacijo. Beneš in Kural (2002, 215-221) te izraze dodeljujeta trem različnim načinom preseljevanja Nemcev:

- Evakuacija iz prizadetih območij. Večina karpatskih Nemcev iz Slovaške, pretežno žensk in otrok, se je aprila 1945 pred vzhodno fronto umaknilo na ozemlje Protektorata.
- Beg pred bližajočo se bojno linijo, iz bombardiranih območij, ali pa iz strahu pred preganjanjem. Verjetno je najbolj znan primer beg nacističnih uradnikov iz Ústí nad Labem v noči med 7. in 8. majem 1945.
- Izgon; 'divja' oz. 'nekontrolirana' preselitev. Reakcija češkega prebivalstva, uperjena proti Nemcem, ki je obsegala tako simbolična kot tudi groba fizična dejanja, preganjanje in umore Nemcev. Ta dejanja so se lahko dogajala še pred 8. majem 1945, ko je bila podpisana nemška kapitulacija.

Zaprte in preganjanje Nemcev je bilo spočetka popolnoma spontano, vendar pa je pomembno vlogo igrala tudi vojska. 15. maja 1945 je general Zdeněk Novák, vodja vojaškega poveljstva zadolženega za vojaško okupacijo in 'čiščenje' Sudetov, odredil

25 odsun-transfer-preselitev, kot najbolj uporabljano na 'češki strani'; výhnání-expulsion-Vertreibung-izgon, pregon, pogosto uporabljano na 'nemški' strani; ter vysídlení-resettlement-odselitev.

deportacijo vseh Nemcev iz teritorija znotraj 'zgodovinskih meja', izjema so bili le delavci in uslužbenci, ki so bili potrebni za nemoteno delovanje kmetijstva in industrije. V smernicah, ki so bila izdana 5. junija vojakom v obmejnih območij, lahko beremo: „Nemci so ostali naši nespravljivi sovražniki. Ne prenehajte sovražiti Nemce... Do njih se obnašajte kot zmagovalci. ... Bodite trdi proti njim... Nemške ženske in Hitlerjeva mladina so prav tako krivi za zločine Nemcev. Tudi z njimi ravnajte nepopustljivo.“ (Beneš in Kural 2002, 217) Številne masakre, ki so se zgodili neposredno po osvoboditvi, je pripravila vojaška tajna služba z namenom ustvariti vtis, da je množična odselitev Nemcev edini način za stabilizacijo položaja. Britanska in ameriška vlada sta ostro protestirali proti izseljevanju in nasilju, ki ga je spremljalo. Češkoslovaška vlada je 3. julija 1945 (in ponovno 16. avgusta) razglasila, da soglaša s tem, da se izseljevanje izpelje načrtno in organizirano. „Zdi se, da je vlada poskušala preprečiti takšna dejanja, in da se je njihovo število zmanjšalo, ko je državna administracija uspela vzpostaviti svojo oblast.“ (Beneš in Kural, 2002) V obdobju divjega izseljevanja ni izselitve nemškega prebivalstva urejal noben zakon. Tudi po konferenci v Potsdamu vlada ni imela pravega nadzora nad izseljevanjem, saj so pravne norme dajale večino moči in svobode v izvrševanju ukrepov proti Nemcem mestnim in okrajnim oblastem. Te so zakone tolmačile po svoje in jih izvajale po svoji volji. Nadzor višjih oblasti je bil neznaten in se je tikal predvsem ohranitve odveztega nemškega premoženja pred krajami.²⁶ (Kaplan 1990, 139-140) 8. maja 1946 je vlada izdala zakon o amnestiji (zakon 115/1946: O pravilnosti ravnanja v povezavi z bojem za ponovno pridobitev svobode Čehov in Slovkov) za vse dejavnosti, ki so bile povezane z bojem za svobodo

26 Čepprav je vlada v dekretih skušala vzpostaviti ločnico med Nemci in Čehi (in preko nacionalnih kategorij ločnico med 'dobrim' in 'zlim'), je bil dejansko status in posledično usoda osebe določena na lokalni ravni. Narodni odbori so imeli moč odločiti o nacionalnosti osebe in kaznovali so tako češke kolaborante kot tudi Nemce. V skoraj popolni odsotnosti nadzora višjih instanc so zasegali in razdeljevali premoženje. Pogosto so ignorirali določbo, po kateri so bili nemški antifašisti izvzeti iz odlokov o kaznovanju 'kolaborantov in sovražnikov naroda', ter jim zasegli premoženje, jih prisilili k nošenju traka z oznako 'N' in jih celo poslali v izgnanstvo. V številnih primerih so bile češke žene, poročene z Nemci, obravnavane kot Nemke. V Čeških Budějovicah naj bi uradniki ministrstva za notranje zadeve češke ženske dobesedno 'izvlekli' iz transportov, ki so vodili proti Nemčiji. Prav tako so narodni odbori pogosto ignorirali izjeme, ki so se nanašale na Jude. Praški narodni odbor je pripadnike judovske skupnosti obtožil pomoči pri ponemčevanju prebivalstva ter odločil, da bodo vrnjeni v svojo domovino, v Nemčijo, Jude so prisilili k nošenju traka z oznako 'N' ter s tem statusom povezani delovni obveznosti in kvantitativno nižjim racionaliziranim živlom. Mnogi Judje so v svojih stanovanjih našli Čeha, ki se niso bili pripravljene izseliti. Odločbo, ki jo je izdalo ministrstvo za notranje zadeve, da so Judje izvzeti iz odlokov o zasegu premoženja, se je skoraj popolnoma ignoriralo. (Bryant 2007, 248)

za Čehe in Slovake. Zakon o amnestiji je vseboval tudi kategorijo o 'pravičnem povračilu', ki je oprostila mnogo storilcev dejanj, ki so se zgodila neposredno po vojni²⁷.

Organizirana selitev nemške manjšine med jesenjo 1945 do pomladi 1947 je potekala v veliko boljših pogojih - nadzorovala ga je policija, na voljo je bila medicinska pomoč, družine so potovale skupaj, ljudje so s seboj vzeli več premoženja, in na splošno so bili določeni višji standardi, ki so jih oblasti morale spoštovati.

Narod je zamišljena skupnost, hkrati pa je narodnost zelo pomemben del posameznikove identitete in gonilo za mobilizacijo, zlasti ko je ta skupnost v zaznani nevarnosti. Milena Jesenská v svojem komentarju o ljudeh, ki se grožnji ne upajo zoperstaviti in ne razumejo, da njihova lastna dejanja vplivajo na usodo celotnega naroda, piše o smislu, ki ga ima narod: namreč, da niso sami. „Ko človek lastno usodo oddeli od usode osmih milijonov, v svoji duši izgubi globoko bistvo tega, kar je narod: globoko zavedanje kolektivnega pripadanja osmim milijonom. Ko v svojem zavedanju ostane sam, začne iskati v duši nekakšno spodbudo, ki bi ga zopet spravila v gibanje. Samota je v svetu najbrž največje prekletstvo.“ (Jirásková 1996, 122) Jesenská govori o ljubezni do naroda, o himni, ki ni „pesem proti nekemu, ampak za nekaj“. (Jirásková 1996, 125) Nacionalizem teži k temu, da ljudje kot pripadniki naroda svoje interese uresničujejo znotraj politične enote. Nacionalizem teži k stvaritvi države, teritorialne, politične in pravne entitete, znotraj katere delujejo njeni prebivalci, ki z državljanstvom pridobijo pravice, svoboščine in dolžnosti.

Če o nacionalizmu razmišljamo kot o procesu, ki ima za svoj končni cilj stvaritev takšne entitete, v drugi Češkoslovaški republiki ni prišlo do 'pohoda' nacionalizma, pač pa za to, kar Kuzmanić (2006) imenuje narodnjaštvo. Narodnjaško-diskurzivni aparat je povezan izključno z narodom in ne z državo. Država je le orodje v rokah ljudstva za vzpostavitev in uveljavitev ljudstva. Naloga narodnjaštva je med drugim tudi odstranitev 'zajedavcev'. Podobno je v povojni Češkoslovaški država služila le kot orodje maščevalno nastrojenih Čehov, ki so se želeli znebiti svojih sodržavljanov drugih narodnosti, ker naj bi bili le 'zajedavci' na družbenem telesu. Predstavniki državne oblasti so odselitev Nemcev in Madžarov sami opravičevali kot voljo naroda in

27 Prvi člen zakona 115/1946: Vedenje, h kateremu je prišlo v času med 30. septembrom 1938 in 28. oktobrom 1945 in katerega namen je bilo doprinesti k ponovni pridobitvi svobode Čehov in Slovakov ali vedenje, ki je vodilo k pravičnemu povračilu za dejanja okupatorjev ali njihovih pomočnikov, ni nelegalno, niti tedaj ne, ko bi bilo po veljavnih predpisih drugače kaznovano.

ljudstvu dolgo pustili, da je svoje interese samo uveljavljalo. Šele s pritiskom mednarodne skupnosti so pripravili zakonsko podlago, ki je odselitev legalizirala. Napram ljudstvu samemu so imeli državni aparati malo moči - to dokazujejo tudi prošnje zakonodajnih in izvršnih oblasti lokalnim oblastem, da se ravnajo po vladnih odločbah. Češkoslovaška republika je bila država, ki je bila kot končni produkt nacionalističnega gibanja vzpostavljena po koncu prve svetovne vojne in je razpadla v drugi svetovni vojni. Ponovno je vzšla po koncu druge svetovne vojne, le da tokrat v procesu, ki je bolj podoben narodnjaštvu kot nacionalizmu. Njegov cilj je bil stvaritev enotne narodnostno homogene entitete. V uvodu ustavnega zakona Češkoslovaške republike (Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, 71/1945) se Nemci označeni izključno kot tujci, okupatorji in tlačitelji češkoslovaškega naroda.²⁸ Zato „smo se sedaj odločili, da bo naša osvobojena država postala narodna država, odrešena vseh sovražnih prvin, bivajoča v družini slovanskih držav in v prijateljstvu z vsemi miroljubnimi narodni sveta. Hočemo, da bi to bila država ljudske demokracije, v kateri ljudstvo preko svojih zastopnikov zakone ne le določa, pač pa jih preko svojih zastopnikov tudi izvršuje.“ (Prav tam) Zakoni za varovanje pravic narodnostnih manjšin, zapisani v ustavi prve Češkoslovaške republike iz leta 1920, so bili leta 1948 z novo ustavo razveljavljeni.

Proces vzpostavljanja narodne enotnosti in homogenosti preko izгона 'neželenih elementov' je bil selektiven. Ne le narodna pripadnost, tudi spol je igral pomembno vlogo v procesu izključitve/vključitve v narodnostno telo. Enotnost naroda, ki naj bi bila pogoj za njegovo preživetje v času okupacije, je bil prav tako spolno določen. Stroga delitev dela po spolu je bila posledica močenskih razmerij med spoloma in diskurza t.i. dihotomije biološkega in družbenega spola.

28 „Stoletja se je češko in slovaško ljudstvo borilo proti fevdalnim izkoriščevalcem in proti nemški dinastiji Habsburgov za svoje socialno in narodno osvoboditev. Načela svobode, razvoja in humanosti so bila vodilna načela obeh naših narodov, ki so jih ustvarila v 19. stoletju skupna prizadevanja slovaških in čeških buditeljev, izšlih iz ljudstva. Pod tem praporom sta začela tudi oba naroda v prvi svetovni vojni z odporom proti nemškemu imperializmu in spodbujena z Veliko oktobrsko revolucijo sta po stoletjih suženjstva, dne 28. oktobra 1918, ustanovila svojo skupno državo- demokratično republiko Češkoslovaško.“ /../ Ko je potem obema našima narodoma grozilo uničenje s strani nove imperialistične ekspanzije v zločinski podobi nemškega nacizma, je tu zopet – kot nekdanj v husitski revoluciji gosposko plemstvo – prevaral novoveški vladajoči razred, buržoazija. V trenutku najvišje nevarnosti se je združila s sovražnikom proti lastnemu ljudstvu in s tem svetovnemu imperializmu omogočila, da svoje prepire začasno reši s Münchenskim sporazumom na račun obeh naših narodov. S tem je bila odprta pot k zahrbtnemu napadu večnega sovražnika na našo miroljubno državo, kateremu so pomagali potomci tujih kolonialistov, ki so se med nas naselili in uživali skupaj z nami po ustavi zagotovljene demokratične pravice.“ (Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, 71/1945)

3.3 Komunistični prevzem oblasti

Med češkoslovaško vlado in Sovjetsko zvezo je bil aprila 1944 sklenjen sporazum, ki je razdelil češkoslovaško ozemlje na sovjetsko in ameriško cono. Prago je osvobodilo 22.000 ruskih vojakov, oblečenih v nacistične uniforme, pod vodstvom generala Vlasova. General Vlasov se je leta 1943 izrekel za privrženca Hitlerja, po spremembi političnega in vojaškega ravnotežja pa je, išoč milosti Sovjetske zveze, svoje vojake vodil v boj proti Nemcem. (Duchacek 1950, 347) V zadnjih dneh boja za Prago je umrlo približno 3.700 Čehov, skoraj 3000 jih je bilo ranjenih. Osvoboditev je spremljalo nasilje nad nemškimi vojaki in civilisti, pri čemer niso bile izvzete niti ženske in otroci. Posilstva, ropanje in teror nad nemškimi civilisti so izvajale tako sovjetske kot tudi češkoslovaške vojaške enote ter komunistični partizani. 'Divji izgon' nemškega prebivalstva, ki je zahteval številne žrtve (brnski pohod sam približno 1700 žrtev, ki so umrle zaradi podhranjenosti, izmučenosti ali umora), je trajal vse do avgusta 1940. Nekoliko lažje je bilo Nemcem v ameriški okupacijski coni, kjer je vojska omejila oblast narodnih komitejev in preprečila večino izgonov, vendar je nemško prebivalstvo tudi tam trpelo zaradi podhranjenosti, prenapolnjenosti in občasnih izbruhov ljudskega nasilja. (Bryant 2007, 233-237)

Zavezniške sile so se iz češkoslovaškega ozemlja umaknile do konca leta 1945. Sovjetska armada se je kljub temu še vedno nahajala v neposredni bližini – na Madžarskem, v vzhodnem delu Avstrije, v vzhodni Nemčiji in na Poljskem. (Renner 1989, 12) Sovjetska armada je zasedla karpatsko Rutenijo, ki je bila junija 1945 tudi formalno priključena k Sovjetski zvezi. Strah pred vojaško nevarnostjo s strani Sovjetske zveze pa ni bil edini dejavnik pri iskanju bližine in podpore vzhodne močenske sile. Beneš je v Sovjetski zvezi videl zaveznico, ki bo Češkoslovaški pripomogla k ureditvi narodnostnega vprašanja. Obrat od prozahodne politike k Sovjetski zvezi ni bilo le spoznanje, ki je sledilo iz münchenskega sporazuma, da se Češkoslovaška na zahodne države ne more zanesti, pač pa je Sovjetska zveza imela neposredno pred koncem vojne kot osvoboditeljica velik vpliv na oblikovanje novega političnega sistema in na dodeljevanje ključnih mest v državni upravi lokalnim komunistom.

Tesno razmerje med češkoslovaško komunistično partijo in Sovjetsko zvezo je vodilo v privilegiran položaj partije pri oblikovanju vladnega programa, razglašenega 5. aprila 1945, po katerem je najvišjo oblast dobila Nacionalna fronta, ki je združevala vse politične stranke pod vodstvom komunistične partije. Češkoslovaška je že leta 1945 izvedla nacionalizacijo vseh podjetij z več kot 500 zaposlenimi in tako postala prva država poleg Sovjetske zveze, ki je izvedla denacionalizacijo do tako visoke mere. (Renner 1989, 4-15) Prav tako se je tesno razmerje med Sovjetsko zvezo in Gottwaldovo komunistično partijo pokazalo v njeni zavrnitvi sodelovanja v Marshallovem planu, ki bi Češkoslovaški nedvomno močno pripomoglo pri reševanju težkih gospodarskih razmer, nastalih po koncu vojne. Navkljub ponovni vzpostavitvi češkoslovaških političnih teles in oživljeno participacijo v družbenem in političnem življenju, je bil povojni sistem le močno okrnjen približek demokratičnemu in pluralističnemu političnemu sistemu iz časa med obema svetovnima vojnama.

Pomladi 1945, ko je komunistična partija že imela v svojih rokah vodstva narodnih komitejev ter večino vodstev policijskega in kmetijskega oddelka v lokalnih in okrožnih narodnih komitejih, je partija oblikovala zahteve po centralizaciji in strankarski kontroli. Mesto premiera v obnovljeni republiki je na predlog predsednika komunistične stranke, Klementa Gottwalda, zasedel Zdeněk Fierling, vodja Socialne demokratične stranke, ki naj bi bil slepo orodje za doseganje ciljev komunistične stranke. Tri najpomembnejša ministrstva v takratni dobi - ministrstvo za notranje zadeve, ministrstvo za informiranje ter ministrstvo za kmetijstvo - so vodili člani komunistične stranke. Prvi dve sta pod svojim nadzorom imeli represivne organe in moč o razsojanju o krivdi in nedolžnosti ter sta tako lahko ustvarjali vzdušje negotovosti, tretje pa je imelo zelo pomembno funkcijo razdeljevanja zemlje, ki je bila odvzeta Nemcem²⁹. Poenotenje češkega prebivalstva, ki je sedaj bolj kot ne ločevalo le med izdajalci in domoljubi, je le še pripomoglo k degradaciji parlamentarne demokracije. Zamenjava za komunistično stranko zanesljivega Fierlingerja za zmernega Bohumila Laušmana, dotedanjega ministra za finance, je bil eden od vzrokov, ki je februarja 1984 privedel do državnega prevrata. (Duchacek 1950, 347-372)

29 Mandler (2002, 86-87) razlaga, da konfiskacija ni bila le posledica želje po maščevanju ali kompenzacija za trpljenje v vojni, pač pa premišljeno dejanje, s katerim so se okoristile določene skupine - predvsem komunistična stranka in ZSSR. Kompenzacija za zaseženo zemljo je bila tako nizka, da so proti njej protestirali celo Beneš in finančni minister, vendar brez uspeha. Komunistična stranka je v njej videla učinkovito predvolilno sredstvo.

Komunistična partija je po koncu vojne sprožila široko kampanjo za pridobitev novega članstva. Nameščanje ljudi na položaje v ministrstvu in narodnih komitejih ter posedovanje vedno večje moči pri odločanju o gospodarskih zadevah je pritegnila množico ljudi – sredi leta 1946 je komunistična partija štela že več kot 1,5 milijona članov. (Bryant 2007, 256) Na volitvah leta 1946 je komunistična partija dobila 38 odstotni delež glasov. Komunistična partija je začela krepiti svoj položaj in preganjati svoje politične nasprotnike. Februarja 1948 so v znak protesta odstopili ministri nacionalne socialistične, češke narodne in slovaške demokratične stranke. Upi, da bo Beneš njihove odpovedi zavrnil in da bo Gottwaldova vlada padla, so se izkazali za napačne. Politični vodje, ki so prišli na oblast leta 1948, so kopirali sovjetski model politične organizacije, gospodarskega razvoja in družbenega preoblikovanja. Nekomunistične politične stranke, ki so na Češkoslovaškem delovale med letoma 1945 in 1948 so prenehale obstajati.

Prav tako je leta 1948 prišlo do radikalnega zasuka v odnosu ženskih združenj do političnega udejstvovanja. Po letu 1945, ko so se ponovno ustanovile politične stranke in združenja, so bile ponovno vzpostavljene ženske sekcije političnih strank. Kljub temu, da so le-te delovale pod okriljem krovne organizacije, so posamezna ženska združenja še vedno ohranila precejšen del neodvisnosti in so svoje dejavnosti snovala tako, da so odgovarjale potrebam njihovih različnih konstitucij. Na Češkoslovaškem so bile ženske voljene v enakem številu kot moški. Prav tako so sodelovale v množičnih demonstracijah in drugih aktivnostih, ki jih organizirala politična elita z namenom pokazati množično državljansko podporo režimu. Vloge žensk v vladni eliti so se povečale, ne le na lokalni ravni pač pa tudi v nacionalni zakonodaji. Vendar pa so bila ta telesa pretežno simbolična in njihova vloga v neposrednem izvrševanju politične moči je ostala omejena. Podobno kot v drugih komunističnih državah so tudi na Češkoslovaškem ženske igrale bolj aktivno vlogo kot članice in vodje češkoslovaške Komunistične stranke, pred in po vzponu stranke na oblast. Leta 1948 so tako predstavljale tretjino vseh njenih članov in posamezne ženske so zavzemale pomembno položaj, kot npr. Marie Švermová, narodni vodja partije. (Wolchik 1996, 130-131) Podporo žensk komunistični partiji si Věšínová-Kalivodová (2005, 423) razlaga s tradicionalnim delovanjem žensk v javnem prostoru, ki je zanje vedno pomenilo delo z in znotraj političnih gibanj in strank, ki so jih oblikovali moški. „Tako so tudi komunisti lahko pričakovali njihovo podporo, saj je bilo njihovo narodno občutenje podobno

prizadeto kot pri moških. Komunisti so se polastili ideološkega dela levo-orientiranega toka medvojnega ženskega gibanja. Prav tako so želi produkte družbene enakosti žensk, ki je bilo v veliki meri sad dela liberalnih feministk.“ (Věšínová-Kalivodová 2005, 425)

Po vzpostavitvi stalinističnega sistema se je delež žensk med članstvom komunistične stranke zmanjšal. Ženske so bile preganjanje v sodnih procesih (kot npr. Milada Horaková, osrednja postava češkoslovaške nacionalne socialistične stranke, ki so jih sodili vodji 'nevarne zarote' proti komunističnemu režimu ter jo usmrtili leta 1950 kot prvo žensko na Češkoslovaškem v 20. stoletju) ali pa so bile prisiljene zapustiti politično areno. Leta 1950 so bile množične ženske organizacije razpuščene na podlagi argumenta, da je odprava privatne lastnine v socializmu že ustvarila enakopravnost žensk. Nov socialistični projekt, ki je razglasil spremembe v tradicionalno pojmovanih spolnih vlogah, pa ni nikoli ponudil konkretnjših programov, ki bi prebivalstvo 'poučilo' o teh novih spolnih vlogah. Nova družbeno-ekonomska enakopravnost žensk je šla vstric njihovim vlogam skrbečih mater in žen. Posledično je to sledilo v dvojni obremenitvi žensk in ohranitvi pojmovanja klasičnih vlog in razlik med spoloma. Skupaj s prepovedjo ustanovitve kakršnekoli neodvisne organizacije in cenzuro so se za ženske izredno skrčila mesta, kjer bi lahko definirale in artikulirale svoje lastne interese oz. izvajale politični pritisk na politične vodje, ki bi nato delovali na področjih, ki so v interesu žensk samih. (Wolchik 1996, 130-133)

4 Delovanje žensk v javnem političnem prostoru

Politično delovanje ženske je izšlo iz njene želje po preseganju 'naravno' danih meja, ki jih je dojemala kot diskriminacijske. Njen boj za pravico do enakopravnega dostopa do resursov družbe je pogojevalo zavedanje o svoji identiteti ženske in o inferiornem položaju *vseh* žensk. Skupinska identiteta žensk se je razvila v koncept politične identitete feministk. Jalušič (2002, 115) razlaga, da se politična identiteta ne nanaša na kakšno bistveno biološko oz. celo določeno in konstruirano družbeno identiteto, kljub temu da politično delovanje nujno spremlja nekakšna identiteta ali pa je rezultat trčenja identitet. Ta identiteta ne obstaja že od nekdanj in ni pred-politična, nekaj kar bi bilo biološko, družbeno ali kakor koli drugače pogojeno. Identiteta v političnem

smislu je izrazito individualna in nastane med samim procesom političnega delovanja. Je rezultat napetosti med na pogled večnimi biološkimi identitetami, ki nam jih predpiše družbeno okolje, in našo zmožnostjo in močjo da jih skozi delovanje presegamo. Politična identiteta izhaja iz razmerja med družbenim statusom in možnostjo za njegovo politično preseganje. Politično delovanje potemtakem ženskam nudi možnost za preseganje družbene ureditve, v katerih imajo drugorazredni status. Chlapec Đorđević³⁰ (1935, 5) feminizem definira kot „problem ženskega prizadevanj za svobodni individualni razvoj v splošnih družbenih sferah in za zaščito pri izvajanju plodnih funkcij.“ Feminizem po Chlapec Đorđević obstaja od takrat, ko je ženska, ki je zaradi rojevanja manj okretna, ocenjena za manjvredno in vržena v drugačno družbeno ureditev.

Feminizem kot gibanje je pomemben od začetka 19. stoletja. Z revolucijami za osvoboditev evropskih narodov sredi 19. stoletja je feminizem postal sredstvo za bujenje narodne zavesti. Zato je bil feminizem na svojem začetku, tudi pri Čehih z Eliško Krasnohorsko, Terezo Světlovo in Terezo Novakovo, močno nacionalno obarvan. (Chlapec Đorđević 1935, 11-12) Zahteva po volilni pravici žensk je bila na Češkem predmet javne razprave od 60. let 19. stoletja. Prve revije so bile do ženskega političnega angažmaja sprva nezaupljive, ženska naj bi se posvečala drugim stvarim. Šele koncem 80. let so se revije začele bolj posvečati problematiki politične enakopravnosti žensk. Volilno pravico žensk je zahtevala predvsem mlada generacija aktivistk, ki so bile prepričane, da je demokratizacija češke družbe pogojena z enakopravnostjo žensk. Starejša generacija, ki se je ukvarjala predvsem z razvojem izobraževalnih možnosti za ženske, s kulturno in humanitarno dejavnostjo, je zahteve mlajše generacije zavračala, saj so ji zdele preveč radikalne in celo nevarne. (Musilova 2007, 15-18) Prve feministke so skrbele predvsem za boljšo izobraženost žensk in so za dekleta in mlade ženske ustanovljale šole³¹. Pojavila so se tudi samostojna ženska središča³², katerih cilj je bil „dvigniti žensko na raven moškega, narediti jo za človeka“.

30 Julka Chlapec Đorđević, doktorica filozofije, rojena v Vojvodini, je imela izjemen pregled nad svetovnimi feministični trendi in je v svojih številnih knjigah, člankih in pismih raziskovala teme kot so splav, spolna etika, ženske pravice, feminizem, mirovništvo in fašizem. Politično je bila blizu T. G. Masaryku in se je, ker je bila poročena s Čehom, naučila češčine ter prevedla številne knjige. (Slapšak 2000, 26)

31 Trgovska in industrijska šola (Obchodní a průmyslová škola), ženska gimnazija Minerva, Višja dekliška šola (Vyšší dívčí škola) in Ženski učiteljski zavod (Ženský učitelství ústav).

32 Ameriški damski klub (Americký klub dam) - ustanovljen 1865, Osrednje zduženje čeških žensk (Ústřední spolek českých žen) - 1897, Ženski češki klub (Ženský klub český) - 1904, in Odbor za

(Ženská Národní Rada 1930, 121) Ne glede na domnevno radikalnost zahtev, pa so tudi mlajše aktivistke poudarjale pomembnost sodelovanja z moškimi. Emancipacija žensk je bila povezana z emancipacijo naroda in njegovimi interesi v okviru Habsburške monarhije.

Na prelomu 19. in 20. stoletja se je žensko gibanje začelo odmikati od narodnostno usmerjenega programa, svoje emancipacijske zahteve pa so še vedno skušale uveljaviti v sodelovanju z moškimi. Mlada generacija aktivistk, na čelu z Františko Plaminkovo, je smatrala vprašanje ženskega izobraževanja za rešeno in je svoje napore usmerila k doseganju pravnih, ekonomskih in političnih pravic žensk. Stari zakon Habsburške monarhije je vse do 1912 ženam prepovedoval članstvo ali ustanavljanje političnih združenj, političnih strank pa zakon ni določal in so obstajale le de facto. Prav tako politične stranke niso imele velikega interesa po vključevanju žensk. Ženske so prej naredile za objekte svoje politike, zanje zahtevale socialno varstvo (omejevanje delovnika, pri čemer so žene izenačevali z otroci in mladino) in šele v začetku 20. stoletja tudi politično enakopravnost spolov s poudarkom na volilni pravici. Konec 19. stoletja so se v stranke vključevale prve ženske, najprej v socialistične in socialno-demokratske stranke, v naslednjem desetletju pa tudi v ostale. Politične stranke so smatrale ženske za posrednike, preko katerih lahko neposredno vplivajo na žensko populacijo. Prve stranke, v vodstvih katerih so se proti koncu prvega desetletja 20. stoletja uveljavile ženske so bile Socialno demokratska, Narodno socialna, Napredna in Narodno svobodomiselná stranka, v vodstvu drugih strank pa so se ženske uveljavile šele po koncu prve svetovne vojne. Prve političarke so s svojimi zahtevami po ženski volilni pravici trčile ob prepričanje tako političnih strank kot velikega dela javnosti, da je potrebno delitev dela med spoloma vzdrževati v dobro stabilnosti družbe ter da sta skrb za družino in gospodinjstvo v sami naravi ženske. Najbolj aktivna v zahtevah po politični enakopravnosti spola sta bila liberalni in socialno demokratični del ženskega gibanja. Vztrajnost ženskega gibanja in nepripravljenost opustiti zahteve po politični enakopravnosti kljub močnemu nasprotovanju, sta se pokazali tudi v poskusu žensk najti luknje v zakonu in jih izkoristiti. Zakon o volitvah v deželni zbor, ki ženskam ni izrecno prepovedoval volilne pravice, je izkoristila Františka Plaminková in ustvarila prostor za prve tri kandidature žensk leta 1908. Nobena od žensk ni bila izvoljena. Nova

priložnost se je ponudila že leta 1912 v nadomestnih volitvah v okrožju Mladá Boleslav-Nymburk. Izvoljena je bila Božena Vikonová-Kunětická, vendar poslanskega mesta ni zasedla, saj ji avstrijski ministrski predsednik ni hotel dati potrebnih dokazil. Javnost zahtev po politični enakopravnosti ni mogla več prezreti ne glede na to, da se je le počasi spravljal s političnimi ambicijami žensk. Z nastankom nove države Češkoslovaške republike so ženske dobile enake politične pravice kot možje. (Musilová 2007, 18-31)

V peti od dvanajstih točk Washingtonske deklaracije iz leta 1918, ki jo je sestavil poznejši predsednik republike T. G. Masaryk³³ in ki je formulirala temelje nove Češkoslovaške, lahko preberemo: „Ženy budou postaveny politicky, socialně a kulturně na roveň mužům“.³⁴ Nova ustava v 106. členu prav tako zavrača kakršnokoli razlikovanje glede na spol. (Sbírka zákonů 121/1920) Navkljub volilni pravici, ki so je ženske pridobile na začetku 20. stoletja, je bil pred njimi še dolg boj, da bi zakone, ki so ženskam zagotavljali enakopraven položaj, uveljavile tudi v praksi. V dvajsetih in tridesetih letih so ženske v ženskih združenjih in političnih strankah ter senatu borile proti predsodkom družbe in interesom moških, ki so želeli obdržati status in privilegije, ki jim jih je dajal njihov spol. V osnovi lahko ženske organizacije glede na njihove cilje in način doseganja teh ciljev razdelili na dve skupine: liberalno usmerjena društva in katoliška društva.

Najaktivnejše v doseganju dejanske enakopravnosti žensk v družbi in javnem življenju so bile ženske, ki so bile združene v liberalno usmerjenih društvih in združenjih. Liberalno usmerjena društva so bila nepolitična v smislu, da niso bila povezana ali bila podrejena katerikoli politični stranki, medtem ko so individualni člani

33 Masaryka lahko smatramo za enega prvih feministov. Svojo podporo naporom žensk za enakopraven položaj v republiki je izkazoval s svojimi predavanji, pisanjem, javno podporo ciljem ženskega gibanja, navsezadnje pa tudi s prevzemom priimka svoje žene, kar je bilo za tisti čas zelo neobičajno. Zavračal je kakršnokoli razlikovanje v duševnih lastnostih, celo fizičnih, saj naj ženske ne bi imele nič lažje delo v gospodinjstvu kot moški na svojih delovnih mestih, prav tako pa tudi naravno poslanstvo ženske kot matere, saj bi se potem moralo govoriti tudi o naravnemu poslanstvu moškega kot očeta. V svojem eseju 'Postavení ženy v rodině a ve veřejném životě (Položaj ženske v družini in v javnem življenju) Masaryk trdi, da je žena lahko in mora biti dejavna v politiki, prav tako mora imeti enake pravice do zaposlitve kot mož. (Ženská Národní Rada 1930, 69-78)

34 Ženske bodo politično, socialno in kulturno enakopravne moškim. (Washingtonská deklarace z 18. října 1918)

lahko bili obenem tudi člani političnih strank. Krovno združenje ženskih društev liberalne usmeritve je bil Ženski narodni svet (Ženská národní rada), naslednik Ženskega češkega kluba (Ženský klub český), ustanovljenega leta 1901 in Odbora za žensko volilno pravico (Výbor pro volební právo žen), ustanovljenega leta 1905. Ženski narodni svet je bil ustanovljen aprila 1923. Do vključitve v Narodno partnerstvo leta 1940 (razpuščen je bil 1942), ki je onemogočila njegovo samostojno delovanje, ga je vodila senatorka Františka Ferdinanda Plamínková. Leta 1935 je Ženski narodni svet združeval 50 članskih organizacij z več kot 27 tisoč individualnimi članicami. Na Moravskem je bila najpomembnejša liberalno usmerjena Pokrajinska organizacija naprednih moravskih žensk (Zemská organizace pokrokových žen moravských), ustanovljena leta 1910. Obe organizaciji, Ženski narodni svet in Pokrajinska organizacija naprednih moravskih žensk, sta se borili za enakopravni položaj ženskega spola v šolstvu, gospodarstvu in na socialnem področju. Katoliške organizacije so bile veliko bolj konservativne. Od leta 1912 je obstajala Zveza katoliških ženskih društev (Svaz katolických ženských spolku). Na Češkem in na Moravskem sta po pokrajinskem kriteriju nastali dve drugi organizaciji, ki sta združevali katoliška dekleta in žene. Katoliške žene so se borile proti upadu tradicionalne katoliške morale. Za najpomembnejše so smatrale vpliv na družinsko in šolsko vzgojo, pomembno vlogo so imele tudi pri pridobivanju volilne podpore za Ljudsko stranko (Lidová strana). (Burešová 2001, 40-51)

Glavni politični usmeritvi sta imeli mnogo podobnih interesov in dejavnosti, kot npr. pomoč ženam pri vzgoji otrok, humanitarna pomoč in izobraževanje deklet, vendar pa sta se razhajali v svojih predstavah o vsebini programov. Na Češkoslovaškem so se v medvojnem času volitve odvijale štirikrat (1920, 1925, 1929, 1935), poslanska mesta je med letoma 1920-1939 zasedlo skupno 29 žensk, senatorska pa v istem obdobju 16 žensk. V primerjavi z Revolucionarnim Narodnim Zborom (Revoluční národní Shromáždění, 1918-1920), ko so se žene ukvarjale predvsem s socialnimi in zdravstvenimi tematikami, so poslanke in senatorke Narodnega Zbora (Národní Shromáždění) skušale prestopati meje 'ženskih tematik', najpogosteje so to bile političarke liberalne usmeritve, poslanka Františka Zeminová in senatorke. Kljub razlikam v strankah, narodnosti in maternih jezikih, je bilo poslankam skupno občutek odgovornosti za žensko prebivalstvo in reprodukcijo. Poslanke in senatorke so svoj

prostor ustvarjale na podlagi spolne identitete, podobno so artikulirale ženske teme, poudarjale tradicionalne ženske vloge, predvsem materinstvo kot 'prirojeno' poslanstvo vsake ženske. (Musilová 2007, 51-68) Chlapec Đorđević (1935, 16-17) piše o politiki 'dimorfizma' - v medvojnem času se je spoloma priznavala ista vrednost, vendar pa se je poudarjala njihova raznovrstnost. Politika spolnega 'dimorfizma' pa je lahko, tako piše, zelo nevarna za položaj žensk. Nasprotniki ženske emancipacije, ki želijo opravičiti svoj nadrejeni položaj, poudarjajo moške lastnosti kot superiorne ženskim, ženske pa grejo v drugo skrajnost in idealizirajo ženske lastnosti. V resnici so vse t.i. intelektualne in duševne razlike med moškimi in ženskami zgrajene na predsodkih, strahu, napačnih predpostavkah in zaključevanjih. (Chlapec Đorđević 1935, 24) Chlapec Đorđević zaključuje, da imata oba spola enake kognitivne sposobnosti, in človeka bi morali meriti le po njih brez obzira na spol.

Melissa Feinberg (2003) poudarja, da je Češkoslovaška sicer predstavljala izjemo v Srednji Evropi, saj je uspela obdržati demokracijo dlje kot ostale države v regiji, da pa je desničarsko gibanje, ki je v tridesetih letih postajalo vedno bolj močno, imelo podobne vrednote in se zgledovalo po političnih programih svojih fašistično usmerjenih sosed. To se je odražalo tudi v oblikovanju politik, ki so ženskam odmerile točno določen prostor in vlogo v nacionalnem projektu ohranitve češkega naroda. V medvojnem času so bile ženske v političnih pravice enakopravne moškim, imele enakopraven dostop do izobraževanja in do zaposlitve. Do radikalne spremembe je prišlo po okupaciji Sudetov, ko je politiko enakopravnosti zamenjala politika razlikovanja, oz. v terminologiji Chlapec Đorđević politika 'dimorfizma'. „Ko so se ženske iz češke desnice borile za pravice žensk kot državljanek v novem pomünchenskem režimu, se niso borile za enakopravnost spolov, pač pa za pravice, ki bodo dane ženskam kot ženskam, kot specifično [ženskim] državljanekam Češkoslovaške.“ (Feinberg 2003, 205)

Češka desnica je imela določeno predstavo o družbi in vlogi spolov, ki je vodila v 'razcep naroda na ženski in moški svet'. Režim, ki se je ustalil po Münchenskem sporazumu, je bolj kot idejo enakopravnosti med državljani cenil povezavo pravic z razlikami med spoloma, ki jih je dejansko izrabil za ohranitev družbenega razmerja moči med moškimi in ženskami. Zato je tudi skupina žensk, ki so podpirale ta režim, skušala svoje pravice zagovarjati na osnovi materinstva, ne na osnovi demokratične

pravice do enakega obravnavanja. (Feinberg 2003, 229-230) Skupina konservativnih žensk je sama poskušala ustvariti mesto, ki v družbi pripada ženskam, ter tako doseči priznanje pomembnosti naporov ženskega dela k obstoju naroda. Pri tem so naleteli na dve oviri- na obstoječe žensko gibanje, Ženski narodni svet, z močno usmerjenostjo v egalitarne, demokratične vrednote; ter na moške pripadnike desnice.

Ženski narodni svet je bil trdno zavezan liberalni demokratični politiki prve Češkoslovaške republike, zlasti skupini okoli Masaryka. Članice Ženskega narodnega sveta so bile odločne uveljaviti politiko enakopravnosti na političnem, kulturnem in socialnem področju. Zahtevale so pravico, da sodelujejo pri pripravi in reviziji zakonov, ki se tičejo žensk. Ženski narodni svet je namreč menil, da omenjeni zakoni niso v skladu z ustavo iz leta 1920, ki je ženskam priznala popolno enakopravnost z moškimi. (Burešová 2001, 59-72) Ženska (skupaj z otroci) je bila v družini še vedno postavljena pod varstvo moškega, ki je odločal o vseh pomembnih zadevah- mestu bivanja, vzgoji otrok itd. Ženski narodni svet se je boril tudi za enakopravnost žen v gospodarstvu. V času gospodarske recesije in krize se je v javnosti pojavljalo vedno več glasov proti v javnem sektorju zaposlenim ženskam, ki naj bi jemale delo vedno več nezaposlenim moškim, ki morajo preživljati svoje družine. V nekaterih primerih je bila diskriminacija na trgu delovne sile zelo očitna - ženam so 'pristajali' predvsem poklici na področju učiteljstva, nekaterih področij medicine in farmacije ter poklic notarke. Tako npr. ženske, kljub temu da so na univerzah že lahko študirale pravo, niso mogle opraviti državnega preizkusa, ki bi jim omogočal zasesti mesto pravnice, in do leta 1925 ni nobena pravnica dobila delovnega mesta na svojem področju. Osrednja postava Ženskega narodnega sveta je bila Františka Plamínková, po izobrazbi učiteljica, po duši filozofinja, ki je svoja prepričanja in misli „z delom utelesila do zgodovine razvoja češkoslovaške ženske“. (Burešová 2001, 160) Plamínková je bila ustanoviteljica in predsednica Ženskega narodnega sveta, glavna urednica revije Ženski svet (Ženská rada) pa tudi podpredsednica Mednarodnega ženskega sveta in Mednarodne zveze za žensko volilno pravico. Globoko je spoštovala Masaryka in z njim delila nazore o položaju in emancipaciji žensk. Pri oblikovanju politike je zagovarjala sodelovanje z moškimi, vendar je bila pri nepopustljiva, ko je šlo za odpravo diskriminacije in izboljšanje položaja žensk. Ženski narodni svet je Plamínkova zapustila šele s spremembo političnih razmer. Umrta je junija 1942 v času t.i. heydrichiade.

Ženski narodni svet je prenehal delovati leta 1940. Skupina katoliško usmerjenih žensk³⁵ je bila prepričana, da je s padcem prve republike potrebno preoblikovati tudi žensko politiko. Ker se jim ni posrečilo pridobiti zadostne podpore za odstavitev Františke Plamínkove z mesta predsednice, so se odločile ustanoviti novo organizacijo, pri čemer so računale na vladno pomoč. Novoustanovljeni Ženski center (Ústředí žen) je bil sestavni del Češkega narodnega sveta, nekakšnega pol-uradnega koordinacijskega centra za narodnostno življenje po Münchenski pogodbi, kar je podpiralo zamisel režima, da oblikuje mesto, ki ga bodo zavzemale ženske pri požitvi češkega naroda. (Feinberg 2003, 213-215) Dokončno je bil Ženski narodni svet razpuščen septembra 1942, po prejetju pisma, v katerem je bilo članicam sveta predlagano, da se „svet razpusti, saj v spremenjenih družbenih razmerah ne more polno delovati“. (Burešová 2001, 89)

Ženski center je trdil, da mora žena imeti močno in pozitivno javno vlogo v prenovi naroda, v čemer se ni bistveno razlikoval od feminističnega gibanja v prvi republiki. Vendar pa se je Ženski center boril za žensko participacijo v narodnem življenju pod spolno determiniranimi pogoji. Ženske bi morale negovati svoje prednosti in talente, skrbeti za družino, vzgajati otroke ter podpirati svoje može, ne z njimi tekmovati. Obenem prednosti in talenti, ki jih posedujejo ženske, niso manj vredni od moških. Ženski center je ostro zavračal kakršno koli podrejenost žensk v družbi, ter zahteval enakopraven status in družbeno priznanje vrednosti njihovega dela. Vodstvo Ženskega centra prav tako ni imelo nobenega namena odstopiti od političnega delovanja ter je nameravalo aktivno vplivati na oblikovanje politik, čeprav le na področjih, ki so se izrecno tikala žensk. (Feinberg 2003, 215-219) Bojazni Julke Chlapca Đorđević, da bodo politike spolnega 'dimorfizma' vodile v dejansko diskriminacijo, so se kmalu uresničile.

Češkoslovaška po okupaciji ni bila priključena k tretjemu rajhu in je imela poseben pravni status, ki ji je omogočal ohraniti dokajšnjo mero avtonomije. Vlada je obstala, kljub temu je bilo njeno delovanje močno omejeno, prav tako češka administracija, parlament in politične stranke pa so bili razpuščeni. Nastala je vrzel med državnimi organi in narodom, ki jo je predsednik Hácha poskušal zapolniti z ustanovitvijo Narodnega partnerstva (Národní Souručenství), ki je bil predstavljen kot

35 Marie Tumlířová, Alžběta Birnbaumová, Ružena Bednářiková-Turnwaldová

„edino uradno potrjeno mesto, kjer lahko Čehi sodelujejo pri družbenih in narodnih vprašanjih: nova, čeprav zelo strukturirana oblika javnega prostora.“ (Feinberg 2003, 221) Narodno partnerstvo je vodil komite petdesetih lokalnih vodij, ki na svoja mesta niso bili voljeni, pač pa jih je nastavil Hácha sam. V manj kot tednu se je včlanilo 98,4 odstotkov vseh odraslih moških v protektoratu. Pogoji za včlanitev so bili češka narodnost, integriteta, odraslost, arijski izvor ter moški spol. „Narodno partnerstvo je bil edini forum, ki je omogočal dovoljeno politično delovanje v protektoratu, in ženske preprosto niso bile dobrodošle.“ (Feinberg 2003, 222) Narodno partnerstvo se je naj bi s tem le želelo zaščititi ženske, pri tem se je sklicevalo na njihovo krhko naravo, nevarnost nacističnega pregona (ki je bila dokaj majhna, saj so bili včlanjeni praktično vsi odrasli Čehi), ter na njihovo polemično naravo, ki naj bi bila naklonjena razpravljanju in argumentiranju ter kot taka zavirala sprejemanje odločitev. (Prav tam)

Proti odločitvi Narodnega partnerstva so protestirale Čehinje iz celotnega političnega spektra, tudi ženska sekcija Stranke narodne enotnosti (Strana Národní Jednoty). Njena članica je bila tudi Marie Tumlířová, predsednica Ženskega centra. Ženska sekcija je poslala ostro protestno pismo vodji Narodnega partnerstva, Adolfu Hrubemu, v katerem je poudarila svoje nestrinjanje z odločitvijo, ki ženskam onemogoča pomagati svojemu narodu, ko je to najbolj potrebno. Zahtevale so sprejem žensk kot enakopravnih članic organizacije ter dostop žensk do položajev v izvršnem odboru in ostalih komisijah. Sledila so številna pisma pomembnim posameznikom v protektoratu, zaradi omejitve zbiranja in združevanja ter stroge cenzure edino mogoče sredstvo za doseg ciljev. Njihovi protesti so bili zavrnjeni. Delegacija žensk je po sestanku s predsednikom Hácho marca 1940 dosegla, da ženske lahko postanejo članice v Narodnem partnerstvu, vendar pa so njihove aktivnosti v organizaciji ostajale omejene na področja, ki so bila 'ženskam primerna', npr. socialna pomoč, kultura ipd. Prav tako niso dobile pristopa k bolj političnim funkcijam Narodnega partnerstva ali predstavništva v vodstvu, ne na lokalni in ne na nacionalni ravni. Kar je bilo ženskam dejansko ponujeno, je bilo spolno determinirano državljanstvo. Kljub temu, da so proti takšnemu dogovoru protestirale tudi same članice Ženskega centra, so se vzdržale javnega protesta, ki bi lahko škodil Narodnemu partnerstvu. Ocenile so, da je najpomembneje delati in podpirati narod. (Feinberg 2003, 225-227)

S splošnim vzponom konservativne desničarske ideologije so ženske izgubile možnost sodelovanja v oblikovanju politik kot neodvisni subjekti. Okupacija je celotno državo postavila v od tretjega rajha odvisen položaj. Politični sistem, tak kot ga je ustvarila ustava iz leta 1920, je razpadel. Parlament je bil razpuščen, vlada odstavljena. Meje političnemu delovanju niso bile postavljene le na podlagi narodnosti, obstajala so tudi znotraj naroda samega. Vse politike, ki so jih za češke žene skovali češki vodje, niso izhajale iz potreb po kolaboraciji. Nacionalni socializem ni ukazal diskriminacije spola pri včlanitvi v Narodno partnerstvo, ki je kot edino telo ponujalo vsaj malo možnosti za delovanje v novem sistemu. „Ti vodje so izhajali iz lastnih prepričanj, da morajo ženske in moški igrati drugačne vloge v družbi, s čimer so se do določene mere strinjale tudi mnoge članice. Razlike med njimi so postale jasne šele, ko se je vodstvo Narodnega partnerstva odločilo, da žene izključi iz političnih organizacij.“ (Feinberg 2003, 228-289)

V novi konstelaciji moči so ženske zavzele mesto in izvajale vloge, ki so ustrezale 'interesom naroda'. V interesu naroda je bila delitev vlog po spolu in spolno določeno državljanstvo. Dodelitev pravic po individualnem načelu je zamenjala dodelitev pravic po skupinskem načelu, ki je bil spolno (seveda tudi etnično) determiniran. V narodnem projektu so ženske še vedno imele pomembno vlogo, vendar pa jim je bil za delovanje odmerjen predvsem zasebni prostor. Ideologija, da je ohranitev naroda mogoča le, če ženske ponovno prevzamejo vlogo mater, žen in gospodinj, je ženske iz političnih subjektov spremenila v orodje in objekt narodne politike.

5 Gospodinje, matere in žene v bojevanju za narodov blagor

V konfliktih in vojnah se družbene vloge spolov po eni strani še bolj polarizirajo, po drugi strani pa ženske prevzemajo nove vloge. Ženska se pogosto, v odsotnosti moža, ki bojuje ali je mrtev, bolan itd., znajde v položaju, ko mora skrbeti za družino, otroke in stare ljudi, ki so ostali doma.³⁶

36 Alrich (2003, 261-263) opisuje situacijo, v kateri se je znašla pruska Nemka Libuše, ko so Poljaki zasedli njeno vas in ko so sovjetski vojaki prodirali proti vzhodu. Njen mož je umrl med branjenjem mesta Küstrin (v današnji Poljski), zato je sama morala organizirati beg celotne družine in

Čeprav je na bojiščih, v koncentracijskih taboriščih, taboriščih smrti in v zaporu med drugo svetovno vojno življenje izgubilo neprimerljivo manj čeških mož kot v prvi svetovni vojni, je med vojno prišlo do sprememb v delitvi vlog po spolu. Čehi so bili namreč med prvo svetovno vojno vpoklicani v avstrijsko vojsko, poleg tega pa so dodatne smrti med prvo svetovno vojno povzročile lakota in bolezni, ki v drugi svetovni vojni niso razsajale. (Musil 2006, 255) Kljub nizki neposredni udeležbi v oboroženem konfliktu, so bili možje odsotni ali pa so v novih družbenih razmerah spremenile njihove vloge. Protijudovska politika je s transporti, koncentracijskimi taborišči in poboji razbila družine z vsaj enim judovskim zakoncem. Stroga ločitev mož od žen je imela za cilj preprečitev naravnega prirastka judovskega prebivalstva, posledice pa so bile med drugim tudi v prepustitvi otrok samim sebi ali pa so, v najboljšem primeru, otroke vzgajali za to določeni skrbniki v otroških domih v Terezini. Možje (v manjši meri tudi ženske) so bili odsotni tudi zaradi prisilnega ali prostovoljnega dela v tujini, nemajhno pa je tudi število interniranih in pobitih. V vsakdanjem življenju in boju za preživetje so dejansko postali tudi možje bolj aktivni v zasebni sferi- že sama aktivnost iskanja hrane je bila tako naporna in je vzela toliko časa, da sta se vanjo morala pogosto vključiti oba zakonca.³⁷ Med realnostjo in uradnim diskurzom pa je vladala vrzel.

Čehinje so bile pred in med prvo svetovno vojno zelo dejavne v politiki. Emancipacija ženske je bila povezana z odmikom od starega avstro-ogrskega političnega sistema. Ženska društva, ki so nastala konec devetnajstega in v začetku dvajsetega stoletja, so bila med vojno še bolj aktivna. Čehoslovaki so gradili svojo državo in k tej dejavnosti so bile povabljene tudi ženske. Med drugo svetovno vojno pa so ženske politične dejavnosti morale prepustiti moškim. V tem času je na Češkem in Moravskem prevladala izrazita ambivalentnost položaja žene, o kateri govori Yuval-

najti novo zavetje za svoje starše in dojenčka. V odsotnosti mož ženske opravljajo tudi dela, ki so običajno rezervirana za moške- delo v tovarnah, odločanje v družini idr. Prevzemanje novih vlog ima dolgotrajnejši vpliv. Libušin oče se je želel vrniti v rodno vas tudi zaradi pričakovanja, da se bo tam obnovila tradicionalna delitev vlog po spolu. Libuše je zavrnila možnost, da bi se vrnila v sistem stare delitve dela, kjer bi veljalo: „moški gospodar naproti ženskam, varuh naproti varovancu, skrben oče naproti hvaležni hčerki“. (Prav tam)

³⁷ V okupirani Evropi se je vlada z problemi, ki jih je ustvarilo pomanjkanje hrane in nastanek črnega trga spopadla tako, da je uvedla racionalizacijo in reguliranje cen. Uspešno bojevanje proti črnemu trgu je zahtevalo redno zalaganje trga, uvedbo strogega nadzora in podporo prebivalstva boju proti trgovanju na črnem trgu. Pomanjkanje hrane v mestih je spremenilo tudi razmerje moči med mesti in podeželjem. Vzporedno z 'uradnim' gospodarstvom se je razvila gospodarska mreža, ki je obsegala črni trg, naravno menjavo in družinske pošiljke ter civilno prebivalstvo oskrbovala z potrebščinami. (Voglis 2006, 24-30)

Davis (1997, 47): po eni strani ženske simbolizirajo skupnost, čast in vzroke za določene nacionalne in narodnostne projekte (npr. vojno), po drugi strani pa so pogosto izključene iz političnega dela skupnosti in ohranjajo bolj položaj objekta kot subjekta.

Premik iz dodelitev pravic državljanom kot enakopravnim posameznikom k podelitvi pravic državljanom glede na njihovo narodnost in spol, ko je bil češki narod potisnjen pod 'varstvo' nemškega, češke žene pa pod 'varstvo' mož, je vodilo v dihotomijo družbe, kjer so ženske narodu služile kot matere, žene in skrbnice družin. Tudi v času prve republike je bila češka žena v de facto in de iure neenakem položaju napram moškemu. Nekaj zakonov v prvi češkoslovaški republiki je bilo v očitnem neskladju z ustavo iz leta 1920, ki je ukinjala razlikovanje po spolu, med njimi tudi družinsko pravo. Na Češkoslovaškem je bilo vse od ustanovitve nove republike pa do leta 1949 še vedno veljavno družinsko pravo iz avstrijskega zakonika, ki je bil izdan leta 1811 (členi od 44-186). Vsa moč v zakonski zvezi in v družini je pripadala možu, žena pa je imela isti položaj kot otroci in duševno prizadeti ljudje. Žena je imela nalogo možu pomagati pri vodenju gospodarstva in doma, izpolnjevati njegove ukaze, pri tem pa ni imela nobene moči nad svojimi otroci. Oče je odločal o imenu otrok, o njihovi vzgoji in upravljal z njihovim imetjem. Zakon je določal tudi neenakopravnost nezakonskih otrok. Liberalna in socialno demokratična ženska združenja so že pred prvo svetovno vojno kritizirala omenjene zakone, ki so ženo (in nezakonske otroke) držala v neenakopravnosti. Katoliška ženska združenja in krščanska stranka so, nasprotno, vztrajale na prepovedi ločitve, saj naj bi ločitev zakoncev spodkopavala državno gospodarsko moč. V medvojnem obdobju so poslanke, ženske sekcije političnih strank in Ženski narodni svet pripravili nekaj zakonskih osnutkov, ki bi ženi zagotovile enakopraven položaj v zakonski zvezi in izboljšale položaj ločenih žen ter nezakonskih otrok. Spremembe družinskega prava jim ni uspelo doseči do septembra 1938, ko je nadaljnje razprave preprečila politična kriza. (Musilova 2007, 69-76)

Ženske in moški so delovali v konstelaciji moči, ki je vplivala na dodelitev pravic po etničnem in spolnem načelu (in seveda tudi po drugih ločnicah - izobrazbi, ekonomskemu položaju itd.). Tudi tradicijo, običaje in kulture moramo razumeti v tem smislu. Te nikakor ne predstavljajo homogenega telesa. Yuval-Davis (1997, 43) trdi, da akterji uporabljajo družbene resurse za doseg svojih ciljev selektivno znotraj določenih družbenih razmerij in političnega diskurza. Spol, razred, članstvo v skupnosti, starost in

drugo vplivajo na dostop do teh resursov in na določenost pozicij, s katerih so uporabljeni. Ideološko konservativno usmerjeni politični in družbeni sistem v češko-moravskem protektoratu je svojim članom pravice (možnosti dostopa do družbenih resursov) podeljeval tudi glede na družinske vloge. „Pravice ter dolžnosti državljanov so se stapljale s pravicami in dolžnosti mater in državljanek, očetov in mož.“ (Feinberg 2003, 205-208)

Odnosi med spoloma so v središču izgradnje družbenih identitet in skupnosti, prav tako pa tudi v osredju družbenih konfliktov in tekmovanj. (Yuval-Davis 1997) Narodno partnerstvo je videlo edino možnost za preživetje naroda v spolno determinirani delitvi in poenotenju naroda v sprejetju njegovih ciljev. Te je skušalo doseči z raznimi sredstvi. Razprava o (ne)koristnosti dela poročenih žensk v javnih službah, ki je bila zelo pereča med gospodarsko krizo v tridesetih letih, je svoj vrh dosegla v času okupacije. Narodno partnerstvo z Beranom na čelu je ženske k delu doma 'spodbudilo' z odpustitvijo in dodelitvijo njihovih delovnih mest moškim, ki imajo služenje kruha v svoji 'naravi'. Leta 1938 je bilo gospodarsko nesprejemljivo preprosto odpustiti vse ženske, bilo pa je mogoče odpustiti vse tiste, ki dela niso 'zares potrebovale'. To so bili vsi t.i. dvojni zaslužkarji, poročene ženske, ki so bile zaposlene v javnem sektorju. (Feinberg 2003, 212-213)

Priključitev pokrajin Češke in Moravska tretjemu rajhu in uvedba novega političnega režima, je temeljito preoblikovala javni prostor. Deklarirana podpora tretjemu rajhu s strani predstavnikov češkega naroda ter politični in družbeni program, ki je bil kompromis med zahtevami po narodnem obstoju ter potrebami in ideologijo nacionalsocialističnega sistema, so spodbudili Čehke k delovanju, ki bi ga lahko označili za apolitično. Delovanje v politični areni je pomenilo bodisi pritrjevanje nadoblasti tretjega rajha in izogibanju sankcijam, ki bi sledile v primeru neposlušnosti, bodisi sodelovanje s češko desnico, ki je z nacistično oblastjo delila podobne ideološke nazore. Politični predstavniki so narod pozivali k delovanju, ki bi omogočilo nemoteno delovanje gospodarskega in družbenega življenja in bi izzvalo kar najmanj represalij s strani tretjega rajha, in obenem poskušali nadzorovati različne aspekte zasebne sfere z namenom 'ohranitve naroda in njegovih vrednot'. Nasprotovanju cilju 'prenove naroda', po kateri so klicale spremenjene družbene razmere, so sledile resne posledice, kar dokazuje tudi pričanje Blažene Vikove, ki popisuje tako svojo dejavnost med vojno:

„Bila sem zaprta 29. marca 1943 kot politično nezanesljiva, ker sem kot uradnica Narodnega partnerstva zavrnila delati na prevzgoji naroda. Do konca vojne sem bila zaprta v koncentracijskem taboru v Terezini in Ravensbrücku.“ (Kubičková 1947, 102)

Pri tradicionalni delitvi med javnim in zasebnim se pogosto pozablja na dejstvo, da javna sfera vsebuje tako državo kot civilno družbo. Dihotomija javnega in privatnega pa je spolno determinirana. (Albanese 2001, 1007) Nadzor nad domačnostjo, zasebno sfero, ki je že tradicionalno pojmovano za 'žensko' področje, je bil eden od načinov kako zagotoviti ohranitev kulturne tradicije. Narodno partnerstvo je zavezništvo našlo v Ženskem centru, katerega glavna naloga je bila zastopati Čehinje v novi nacionalni skupnosti. Svoje cilje je skušal doseči v ambivalentnem odnosu do nemškega okupatorja: z njim je sodeloval in ga celo hvalil hkrati pa je proti njemu bojeval. V svojih dejavnostih je Ženski center oslabil relativno močan položaj ženske v prvi republiki s tem, da je povečeval 'tipično ženske lastnosti'. V osredju njegovih aktivnosti so bili kulturni projekti, ki so slavili nesebično materinstvo, izdaja literature in priročnikov z nasveti, kako se soočiti z težavami, ki jih je prinašala okupacija. Ženski center ni povečeval domačnosti kot take, pač pa je skušal prikazati, kako lahko ženske in 'ženske lastnosti' pozitivno pripomorejo češkemu narodu. Predstava, da ženske igrajo drugačno vlogo od svojih partnerjev, je bila povezana z zahtevo po priznanju dosežkov žensk za enakovredne dosežkom moških ali pa z zahtevo, da javnost nameni pozornost posebnim ekonomskim in zdravstvenim problemom žensk. (Feinberg 2006, 99-107) Ženski center se po svoji ideologiji ni močno razlikoval od katoliških usmerjenih ženskih društev v medvojnem času, ki so slavila spolno dihotomijo, poudarjala prednosti ženskega spola, ter bile politično najbolj dejavna takrat, ko so podpirala moške (Ljudsko stranko) pri izvolitvi v državna in lokalna telesa. Podobno kot v času protektorata, so tudi v času gospodarske krize, ki je s seboj prinesla problem alkoholizma in posledično nasilja v družini, ženskam svetovale, naj v zakonu potrpijo in tiho prenašajo nasilje, pri čemer jim bo pomagala trdna vera v Boga. Za ohranitev družine kot osnovne gospodarske enote, kar je bilo v interesu države, so bile odgovorne ženske, pa čeprav so pozabljale nase in na svoje otroke. Z vzponom konservativno usmerjene ideologije se je v češko-moravskem protektoratu ustalilo podobno stališče- ženske so v prvi vrsti odgovorne za družino in njeno zdravje, ter posredno za 'zdravje' celotnega naroda.

Domačnost in kuhinja sta postali primarno mesto delovanja ženske v dobro naroda. Na predlog Emanuela Moravca, minister Narodnega razsvetljenstva v Protektoratu, je Ženski center izdal priročnik, ki bi gospodinjam pomagal pri pripravljanju obrokov iz omejenih racionaliziranih jedi. Priročnik, izdan v nakladi 55 tisoč izvodov, je bil v nekaj mesecih razprodan. V Protektoratu je od leta 1939 primanjkovala cela vrsta osnovnih živil- jajca, mleko, kruh in meso, od leta 1942 pa so bila racionalizirana skoraj vsa živila (z izjemo mleka, sira, rib in zelenjave brez krompirja). Kvaliteta živil je tekom vojne stalno upadala.³⁸ Pomanjkanje živil, pa tudi oblačil, obutve idr. in problemi, s katerimi so se srečevale gospodinje, so bili dejanski, vendar pa je Ženski center kuharsko knjigo izdal s še drugim namenom. Priročnik je napisan v tehničnem, znanstvenem jeziku, za ženske kot profesionalke, ki so odgovorne za telesno in duševno zdravje naroda. Ženski center se je postavil v pozicijo tvorca profesionalizacije domače sfere, ki naj bi naj ženi zagotovil priznanje za svoje delo v gospodinjstvu. Poleg priznanja vrednote ženskega dela, priročnik postavlja žensko v središče narodnega boja, saj je zdravje in dobrobit cele družine odvisna od nje in ona mora poskrbeti za to, da bodo družinski člani kar najmanj občutili spremembe v 'normalnem' družinskem življenju. Cilji ženskega centra so bili ohraniti avtonomnost češkega naroda v spremenjenem (nacističnem) družbenem kontekstu in spodbujanje razlik med moškimi in ženskami, pri čemer naj ženske prevzamejo vlogo žene in matere in se tudi borijo proti moškim na gospodarskem in političnem področju. (Feinberg 2006, 99-107) Seveda le tam, kjer 'prirojene' lastnosti ženskam omogočajo boljše opravljanje nalog, na specifičnih ženskih področjih - v gospodinjstvu, pri vzgoji otrok, na socialnem področju ipd. Stroga determiniranost družbenih vlog po spolu je ženskam (in moškim) določala nove meje, znotraj katerih lahko delujejo v dobro naroda.

38 V Protektoratu je bila tedenska norma 2.250 g kruha, 400 g mesa in 169 g maščob, v primerjavi z ostalimi državami dokaj ugodno razmerje (v tretjem rajhu je bila norma postavljena na 2.000 g kruha, 300 g mesa in 206 g maščob; v Srbiji na 2.240 g kruha, 125 g mesa in 80 g maščob). Sistem racionalizacije je razlikoval tudi med tremi družbenimi skupinami: otroci, odraslimi in ročnimi ter fizičnimi in industrijskimi delavci. Izrazito višja norma za industrijske delavce izraža interes okupacijskih sil po vzdrževanju industrijske proizvodnje za namene nemških vojaških prizadevanj. Na Češkoslovaškem je odrasla oseba zaužila dnevno 1.760 kalorij, delavec 2.520 kalorij in delavec v težki industriji 3.270 kalorij (podobno razmerje tudi v Nemčiji: odrasla oseba je dobila dnevno 2.000, delavec 2.760 in delavec v težki industriji 3.500 kalorij). Tekom vojne je kvaliteta hrane, zlasti kruha, močno padla. Okupacijske sile so izdale odločbo, po kateri je bila obvezna uporaba raznih nadomestkov: del kave je bil nadomeščen s suhimi orehi, čičerka, lupinami semen in koreninami dateljnov; čaj je podobno obsegal le majhen del pravega čaja, ostalo so bile pomarančne lupine, liste orehovca ali leske; uvedlo se je nove ali že skoraj pozabljene proizvode: saharin, posušena zelenjava, soja idr. (Voglis 2006, 24-30)

Nekaj žensk je imelo drugačno predstavo o političnem delovanju in so zarisane meje ženskam 'primerne' področja delovanja pogosto presegle. To se je kazalo v odporu, kjer so ženske svoje vloge presegle s politično aktivnostjo izven okvira uradne politike. Ženske so bile sicer matere, ki so nasprotovale ponemčenju svojih otrok, bile so žene in matere, ki so svoje može in sinove skušale prepričati, da se uprejo naboru za delo v industrijskih obratih tretjega rajha, ali pa so moškim članom družine dajale podporo v njihovih protifašističnih aktivnostih. Podobno kot v državah bivše Jugoslavije konec osemdesetih let³⁹, sta se tudi v čeških deželah v prvi polovici 19. stoletja nacionalnost in družbeni spol srečala preko materinstva. Žarkov (2000) nasprotuje mišljenju, da je nacionalizem izključno moška zadeva, kateremu ženske podležejo zaradi svoje neizkušenosti. Interesi žensk ne izključujejo nujno nacionalističnih interesov, niti niso oblikovani in uresničevani mimo nacionalizma. Zadeve, ki zadevajo narodnost, narod in nacionalizem so ženske zadeve. Materinstvo in narodnost nista ne medsebojno izključujoča ne posebna, izključna. Določata eden drugega, obenem pa sta v medsebojnem trenju. Vloge žensk kot mater, žen, sester so potemtakem prav tako pomembna izhodiščna pozicija za delovanje v javnem, političnem prostoru. Vendar pa so nekatere posameznice konstruirane meje družinskih vlog presegle tudi kot pobudnice in gonilo protinacističnih akcij. Izjemen primer takšnega gonila sta poslanki in senatorka Františka Plaminková in dr. Milada Horáková.

Pomembnost političnega delovanja napram družbenemu oz. humanitarnemu se je največkrat izkazala v nestabilnih političnih in družbenih sistemih, pogosto v času t.i. tranzicije, revolucije in evolucije. Izrinjenost iz političnega prostora se je najbolj jasno pokazal na primeru Judov pred in med drugo svetovno vojno, ko so bili družbeno zelo napredna in prilagodljiva skupina, vendar pa jim je bila odvzeta kakršna koli možnost za udejstvovanje v političnem smislu. Izguba državljanstva je bil predpogoj za nadaljnji odvzem pravic in končno, za poboje. (Arendt 2007) Jalušič (2002, 112) se pri razlaganju pomembnosti političnega delovanja naslanja na Hannah Arendt. Sodobne

39 Demonstracije žensk v bivši Jugoslaviji - na Kosovu leta 1987 po Hoxovi izjavi, da bi bil problem posilstev rešen, če bi več nealbanskih žensk delalo kot prostitutk; in poleti 1991 v Srbiji, Hrvaški in v Bosni proti vpoklicu sinov v vojsko JNA, znane kot 'Zid ljubezni' - so vznikle iz jasne identifikacije žensk z materinstvom. Feministke, med drugimi Slavenka Drakulić, so trdile, da so bile ženske zmanipulirane s strani nacionalistov in kot take nepomembne za feminizem. Ženske naj bi kot subjekti obstajale le, ko svojo družbeno eksistenco razumejo neodvisno od razmerij s moškimi. Vendar pa so demonstrirajoče ženske trdile, da so matere sinov Srbije - matere so svojo nacionalnost izrazile preko nacionalno opredeljenih sinov in je „potemtakem materinstvo kot posrednik za dostop žensk do nacionalnosti bilo pomembno tudi za položaj moških znotraj naroda“. (Žarkov 2000)

nacionalne države iz področja političnega izključujejo določene družbene skupine. Družbeno emancipacijo jim omogočajo/dovoljujejo le, ko gre za osvoboditev od določenih zasebnih existenc in identitet. Kljub temu, da so te skupine v javnem oz. pol-javnem prostoru, ne postanejo politične v smislu aktivnega državljanstva. Namesto politike naj bi te skupine za svojo moč in vpliv uporabljale druga sredstva, od delovanja v družbenih gibanjih pa do asimilacije in humanitarnega dela. Takšno delovanje in zahteve po družbenem priznanju imajo izrazito antipolitične elemente in so zelo krhkega značaja, če pravice niso skupini politično in pravno garantirane. „Hannah Arendt bi temu rekla perverzija enakosti iz političnega v družbeni koncept.“ (Prav tam)

Poudarjanje socialne in humanitarne dejavnosti, ki so jo zagovarjala ženska društva, ter zavračanje uporabe političnih sredstev za doseg svojih interesov, je vodilo v negotov položaj žensk v protektoratu. Njihove pravice so bile odvisne od moških, ki so bili aktivni v javnem političnem prostoru, kjer je vladala nacistična in antisemitska retorika. Edino politično predstavništvo so ženske imele v ženski sekciji Narodnega partnerstva, ki pa je bilo bolj kot ne le simbolično in dejanske moči v oblikovanju politik v Protektoratu Češke in Moravska tudi ni imelo. Ženski center je svoje aktivnosti izvajal v skladu z usmeritvami, določenih s strani Narodnega partnerstva, ki je imelo svojo predstavo o vlogi žensk v narodnem projektu. Milena Šmejcová, parlamentarna poslanka Narodne socialistične stranke, v popisu ilegalnih dejavnosti narodno socialističnih žen v obdobju okupacije navaja razlog za politično nesodelovanje v Narodnem partnerstvu, „v katerem je bila ženam dodeljena samo pasivna vloga 'socialnih delavk', saj politična dejavnost ženski baje ne pristaja. Takrat se nikakor nismo jezile na to malomeščansko stališče, saj nas politična dejavnost v senci in v službi nacističnih nasilnikov sploh ni zanimala. Še preveč dobro smo vedele, komu in čemu bi na koncu morale služiti!“ (Kubičková 1947, 109)

6 Odpor in sodelovanje v pogojih okupacije

Čeprav so bile okupirane države pod strašanskim pritiskom, to ni pomenilo, da so bile dobesedno zaslužnjene ali da je celotna civilna družba popolnoma izginila. Ljudje so bili postavljeni pred jasno razmejeno odločitvijo med

kolaboracijo z okupatorjem in odporom. Preživetje je bilo dejansko povezano z iskanjem možnosti za modus vivendi z okupatorjem, nekakšno obliko prilagoditve oz. sožitja. (Gildea in drugi 2006: 4)

Protektorat Češka in Moravska pravno ni veljal za okupirano ozemlje, vendar so se znotraj njega vzpostavila razmerja moči, ki so za okupirana ozemlja značilna – življenje v okupirani zemlji je bilo do visoke mere rezultat pogajanja med dvema neenakopravnima partnerjema. Nationalsocialistična oblast in odnos tujih sil do domačega prebivalstva sta se kljub temu glede na geografsko območje razlikovali. Voglis (2006, 17-18) poudarja, da je tretji rajh v Zahodni Evropi v prizadevanju za svoje politične in ekonomske cilje sodeloval s domačo elito in prebivalstvom, medtem ko je v Vzhodni Evropi vladala neusmiljena kampanja terorja in iztrebljanja. Pomemben dejavnik v oblikovanju politike tretjega rajha do zasedenih ozemelj je igrala tudi rasna teorija o večvrednosti arijske rase. Osnovna premisa o manjvrednosti slovanskih ljudstev, ki jih je potrebno uničiti ali izgnati proti vzhodu, da bi se ustvaril 'Lebensraum' za nemški narod, pa se je pomaknila v ozadje, ko je prišla navzkriž z bolj neposrednimi in vojaškimi potrebami tretjega rajha. Zahteve po izgonu dveh milijonov Čehov in odstranitvi ostalih Čehov ter stvaritvi življenjskega prostora za naselitev nemškega naroda, so trčile ob praktične probleme, ki jih je Karl Hermann Frank, državni sekretar v uradu protektorja Češke in Moravska, v svojem zagovoru ponemčevanja tako povzel:

a) odsotnost območja, kamor bi jih [Čehe] lahko naselili; b) pomanjkanje Nemcev, ki bi lahko takoj zapolnili izpraznjeno ozemlje; c) to visoko centralizirano središče Evrope s svojim ranljivim gospodarskim in transportnim sistemom ne bo preneslo kakršnegakoli vmešavanja v svoje delovanje ali vakuuma [ljudi]; d) ljudje so kapital rajha in brez sil sedmih milijonov Čehov v novem rajhu ne zmoremo; e) šokantni učinek na druge narode na Jugozahodu bi bil nevšečen. (Bryant 2007, 117)

V prid politiki ponemčevanja češkega naroda, ki je svoj pravi zagon dobila leta 1940, je govorilo dejstvo, da je bilo Čehe praktično nemogoče ločiti od Nemcev, saj so se v stoletju njihove krvi praktično popolnoma 'pomešale'. Diskurz je prišel celo do absurde točke, ko so pripadniki tretjega rajha trdili, da Čehi posedujejo več nemške krvi kot Nemci v protektoratu, saj naj bi le-ti živeli v mestih, kjer so se mešali z Judi in padli pod vpliv Jezuitov. (Bryant 2007, 114-128) Te 'koncesije' češkemu narodu niso ustavile

politike uničenja judovskega in romskega naroda, ki se je v Protektoratu Moravska in Češka (pa tudi na drugih zasedenih ozemljih) nadaljevalo vse do konca vojne.

Za večino ljudi je življenje v Protektoratu pomenilo nekakšen 'modus vivendi' – oblika prilagoditve na sobivanje z okupatorjem. V nastalih razmerah, ko je neposredno nasprotovanje novemu režimu lahko prineslo hude posledice za prizadetega – zapor, taborišče ali smrt, odločitev o kolaboraciji ali odporu proti okupatorju nikakor ni bila jasna odločitev. Posledice vojne na vsakodnevno življenje Čehov in Čehinj so bile komaj opazne, vendar vseprisotne. Prebivalstvo se ni znašlo sredi vojne vihre. Okupatorji so 'zasedli' politične in družbene institucije in izvajali svoj vpliv na ulicah, tovarnah, medijih in vladnih uradih. Od prebivalstva so nemški okupatorji zahtevali brezpogojno podporo, češki narod naj bi priznal legitimnost njihove prisotnosti in jih podpiral v njihovih vojaških prizadevanjih. (Feinberg 2006, 96)

Ločevanje prebivalstva na kolaborante, 'izdajalce naroda', in upornike, je ne le nemogoče, reducira tudi pomembne aspekte delovanja v izredno zaostrenih življenjskih pogojih. Je bilo delo v industrijskih obratih na Češkem, ki so pomembno pripomogla k doseganju vojaških ciljev tretjega rajha, kolaboracija ali ne? Je bilo izvajanje dejavnosti, kot npr. skrivanje Judov, posedovanje skritih radijskih sprejemnikov idr., za katere je bila zagrožena smrtna kazen, odpor ali domoljubno dejanje, saj ni po nepotrebnosti izpostavljalo češki narod težkim sankcijam nacistične nadoblasti? Na ta vprašanja je nemogoče odgovoriti objektivno in brez moralnega vrednotenja dejanj ljudi, ki so se z njimi morali vsakodnevno soočati. Za razumevanje tedanjih družbenih procesov je pomembnejša preučitev političnih in družbenih razmer in odzive prebivalstva nanje.

Politično vodstvo se ni odločilo za oboroženi odpor, kar Patočka (1992, 102-108) smatra za njegovo glavno napako. Patočka obžaluje Benešovo nepripravljenost, da bi se proti vdoru tujih vojaških sil borilo z vojaškimi sredstvi, za kar se je odločil Masaryk v prvi svetovni vojni. Prebivalstvo naj bi se bilo pripravljeno bojevati iz občutka narodne in družbene ogroženosti, in te, predvsem nacionalistične in komunistične sile bi bilo potrebno oblikovati in uporabiti v boju proti okupatorju. „Nevarovanim se godi slabo. Med vojno smo imeli 300.000 žrtev odpora⁴⁰, ki

40 V 50. letih je bila ocena števila češko-slovaških žrtev nacističnega preganjanja postavljena na 360.000. Ocena vključuje tako žrtve nacističnega rasnega in političnega preganjanja kot tudi žrtve

praviloma nacistom niso mogli povzročiti nikakršne večje škode. Če beremo poročila o dejavnostih odporiških organizacij in o njihovih posledicah, moramo reči: je to žalostno, to nesorazmerje med številom žrtev in posledicami kar kriči.“ (Prav tam) Čehi so zamudili priložnost, da bi si svojo svobodo izbojevali sami. Po Patočkovem mnenju so postali goli objekt politične igre drugih.

Patočka ne omenja kolaboracije in predpostavlja podrejenost naroda v celoti. Vendar pa narod ni bil ne pasivna in ne enovita entiteta. Češka desnica se je v mnogo stvareh lahko poistovetila s fašistično ideologijo in je v spremenjenem političnem in kulturnem prostoru lahko ponudila najbolj kredibilne odgovore na to, kako kljub razpadu države ohraniti češki narod. Feinberg (2002) razlaga, da za Čehe največje težave ni predstavljalo vprašanje, ali naj z okupatorjem sodelujejo ali naj se proti njemu borijo, pač pa kako obvarovati češki narod in njegove interese. Večina se jih ni naslanjala na splošne moralne kodekse, pač pa je ravnala čisto praktično, glede na specifičnost vsake situacije. Češki desničarji so bili sumničavi do fašizma, prav tako so kot močni nacionalisti nasprotovali vključitvi v tretji rajh. Lahko pa so se poistovetili s nacistično ideologijo v nekaterih prvinah: v močnih družinskih vrednotah, delitvi družbenih vlog med moškimi in ženskami, okrepitvi države, boju proti socializmu in rasnem razlikovanju- v prizadevanjih, da se narod 'očisti' tujcev. Nacistični režim, ki je bil vzpostavljen po Münchnu, je ponudil to, kar si je veliko Čehov želelo. Za mnoge Čehe in Čehinje je bilo glavno vprašanje, kako ohraniti individualnost naroda. Njihove predstave so se razlikovale, nekateri so videli glavno možnost v sodelovanju z okupatorjem, pri čemer bi lahko ohranili tisti minimum pogojev, potrebnih za obstoj naroda, drugi so možnost za obstoj naroda videli le v boju proti sovražniku.

Nacionalsocialistični režim je, kot v drugih zasedenih deželah, vodil politiko ponemčevanja. Proces ponemčevanja se je odigral predvsem v šolah: nacistična

domačega odpora in vojakov na frontah 2. svetovne vojne. Pavel Škorpil postavlja oceno veliko nižje – izvzemši žrtve bombardiranja zavezniških sil je bilo na ozemlju Češke 122.000 žrtev nacističnega preganjanja. Od tega je bilo na območju 'Sudetov' (ozemlja, ki je 30. septembra 1938 pripadlo Nemčiji) 1.000 žrtev iz vrst antifašistov ter 2.000 žrtev poljske in češke narodnosti v Tešinu; izvzemši žrtve 'rešitve judovskega vprašanja' in romskega prebivalstva je v koncentracijskih taborih življenje izgubilo 20.000 oseb; na ozemlju Protektorata je bilo žrtev nacističnega preganjanja najmanj 8.237 (toliko jih je dokumentiranih); med osebami, poslanimi na prisilno delo v Nemčijo (izvzemši te, ki so bili umorjeni), je bilo 3.461 primerov smrti; med romskim prebivalstvom je bilo najmanj 6.000 žrtev; med osebami, na katere so se nanašali nürnberški zakoni pa približno 73.000 (to število ne vključuje Judov, ki pred letom 1938 niso prebivali na češkem ozemlju, prav tako ne tistih, katerih smrti so bile posredno posledica nacističnega terorja - npr. samomori, smrti zaradi podhranjenosti ali nezadostne zdravstvene oskrbe ipd.). (Škorpil 2006, 71-75)

oblast je zaprla večino čeških šol, tudi vse češke univerze, in jih zamenjala z nemškimi⁴¹, nemški jezik je postal obvezen in prevladujoč, učni načrti pa so bili spremenjeni v nacističnem duhu. Iz izobraževalnega sistema so bili popolnoma izključeni judovski otroci⁴², izobrazba deklet se je omejila na osnovnošolsko stopnjo, prav tako se je zmanjšala pomembnost in nujnost srednjih šol. Že od začetka 20. stoletja so tako nemški kot češki nacionalisti skušali ustvariti politično kulturo, v kateri so otroci pripadali etničnim skupnostim, pri čemer je pravica naroda do vzgoje otrok 'teptala' starševske pravice. Otroci so postali eden najpomembnejših elementov v narodnem boju in odločitev staršev za nemško ali češko šolo je bolj kot kadarkoli prej postala stvar osebnega, političnega, moralnega in nacionalnega pomena⁴³. V imenu narodne samoodločbe so nacionalisti in države imele moč posameznim otrokom in njihovim staršem določiti narodnost. Po ukinitvi Češkoslovaške se je boj za otroke le še okrepil. Tradicija vpisa v šole je sedaj služila novim politikam nacifikacije in rasne selekcije. (Zahra 2004, 538-543)

Neposredno po priključitvi sudetskega ozemlja, v času druge republike in v prvih letih nemške okupacije celotnega češkega ozemlja, je veliko staršev na tem območju rešilo vprašanje izobrazbe svojih otrok s tem, da jih je poslalo na šole v notranjosti države, kjer se je še vedno nadaljevalo poučevanje v češkem jeziku. Vendar pa je bila ta možnost stalno bolj omejevana in po letu 1942 je bilo nemogoče, razen v nekaterih redkih izjemah, s tako prakso nadaljevati. (Voslikova in drugi 2006, 36-138) Preko tiska, radia, pritiskom v uradih ter z obljubami o prednostih novega

41 V kratkem obdobju od srede marca do srede septembra 1939 se je pouk končal na več kot 30 čeških osnovnih in srednjih šol. Istočasno je bila v teh šolah ukradena ali uničena vsa oprema. Najhuje je bilo v Brnu in Jihlavi, kjer je oblast zaprla tudi ekonomska in pedagoška učilišča ter glasbene šole. 17. novembra so svoja vrata zaprle tudi vse visokošolske ustanove. Ostale so le nemške institucije za visoko izobraževanje, kamor pa je bil pristop češkim študentom prepovedan. (Voslikova in drugi 2006, 132)

42 Judovski otroci so bili naprej izključeni iz šol, kjer so se učili skupaj z nemškimi učenci. Za njih so bile sprva ustanovljene privatne šole, kasneje je veljala splošna prepoved privatnega poučevanja. Te šole so bile praktično prepovedane od leta 1941, dokončna prepoved vseh judovskih šol v tretjem rajhu in v okupiranih zemljah je bila izdana 30. junija 1942. (Voslikova in drugi 2006, 133)

43 Vse od začetka stoletja so si češki nacionalisti prizadevali za vključitev čeških otrok v češke šole. Zaradi etnične neopredeljenosti mnogih staršev ter neuspešnega prepričevanja, da dvojezičnost otrokom škodi ali da nemške šole otroke zatirajo, so uporabili bolj represivne metode: izključitev iz čeških združenj, izselitev iz podnajemniških stanovanj, ter pisma staršem, da naj svoje otroke premestijo iz nemških v češke šole. Nacionalizem je krepil postopek za določitev narodnosti staršev in otroka, tudi ko je bilo to skoraj nemogoče. S prihodom Hitlerja na oblast v Nemčiji, so šolske lokalne oblasti zahtevale vpis otrok nemških očetov in čeških mater v češke šole. Trdili so, da nemški očetje na otroke nimajo veliko vpliva, saj so za vzgojo odgovorne pretežno matere, možje pa večinoma delujejo izven doma. (Zahra 2004, 523)

izobraževalnega sistema si je režim prizadeval za povečanje števila čeških otrok v šolah. Proti poskusom ponemčenja pod nacistično oblastjo so češki nacionalisti sprožili obsežen odpor ne le čeških staršev pač pa, uspešno, tudi učiteljstva. „Odpor čeških učiteljic, ki so sprožile 'šepetano propagando' med češkimi materami, je vodil k neuspehu Nemcev, da bi češke otroke vpisali v nemške šole.“ (Kubičková 1947, 118-119) Kljub temu, da se je odpora staršev in učiteljstva nemški režim dobro zavedal, je ponovno vpoklical češke učitelje, kar naj bi bila sicer le začasna rešitev. Politična zahteva po germanizaciji je namreč hitro prišla navzkriž s potrebo po vpoklicu vseh zmožnih Nemcev v obrate vojne industrije. Pomanjkanje nemških učiteljev, ki bi izvajali program germanizacije, je postalo izrazito akutno. (Vonsikova in drugi 2006, 136-138) Za prešolanje 12.500 učiteljev je Ministrstvo za šolstvo do leta 1943 izdalo pet milijonov kron. Več kot 5000 učiteljev je bilo poslanih v koncentracijska taborišča. (Zahra 2004, 534)

Odpor staršev in učiteljstva je bil tako močan, da je bil nacistični režim prisiljen najti nov način za uspešno izvajanje politike ponemčevanja čeških otrok. Izhod iz pomanjkljive nemške izobrazbe in ohranitev nacionalnega izobraževalnega sistema je bila vpeljava izvenšolskih dejavnost. Z ustanovitvijo kuratorija za izobrazbo otrok in mladine leta 1942, naj bi češki otroci dobili 'to, česar niso mogli dobiti od svojih staršev'. V kuratorij, ki je koordiniral mladinske službe, telesno in ideološko vzgojo češke mladine, je bilo do leta 1944 vključenih več kot pol milijona otrok med desetim in osemnajstim letom. V njem so bili zaposleni nemški trenerji, ki so izbrali in izobraževali nadaljnje češko osebje. Čeprav je kuratorij dobil izredno podporo nacistične administracije, njenih pričakovanj ni izpolnil. Ni zmožnil pridobiti navdušenja češke mladine. Najbolj uspešen je bil na področju športne vzgoje, vendar pa je končno služil le kot kritje za prepovedana športna združenja, kot je bil Sokol, ali pa je omogočal kritje odporniškim aktivnostim mladih ljudi. (Vonsikova in drugi 2005; Zahra 2004)

Za vpliv na vzgojo in izobrazbo čeških otrok si je prizadeval tako nacistični režim kot tudi tradicionalni subjekti- družina, šola in Cerkev. Kuratorij sam pa je „bil posledica tako čeških kolaborantov kot češkega odporniškega gibanja, ki sta trdila, da so demokratične politične vrednote lastne značaju češkega naroda in da ohranjanje etnične čistoče čeških otrok prispeva k obrambi demokratične politične kulture“. (Zahra 2004, 534- 538) Vzgoja otrok v narodnem duhu je bila v tedanjem diskurzu izredno

pomembna za ohranitev naroda. O tej dolžnosti staršev, žensk, mater piše tudi Milena Jesenská v članku Českým ženám (Češkimi ženskami), objavljenem v odporiškem časopisu V boj jeseni 1939. „Nemci z velikim hruščem odpirajo nove nemške šole tam, kjer pred tem sploh niso bile. To je vse vaša stvar, ženske. V vaših rokah je, ali naši otroci odrastejo kot Čehi ali kot ponemčenci, domoljubi ali odpadniki.“ (Jirásková 1996, 146)

V formalnih strukturah okupatorskega režima je bilo delovanje žensk kot političnih subjektov omejeno, večinoma so izvrševale naloge oz. jih nadgrajevale v okviru njim danega področja. Izključitev iz političnega prostora pa ne pomeni, da so bile ženske pasivni objekti. Nasprotno, delovale so v danih možnostih novega družbenega, političnega in gospodarskega sistema, ki ga je prinesla okupacija. Ženske so bile izključene iz mnogih načinov kolaboracije v javnem prostoru, tako da so lažje in bolj pogosto z okupatorjem sodelovale iz zasebnega prostora. Nacističnim politikam so se tudi upirale iz zasebnega prostora, iz domačnosti in preko svojih vlog v družini-delovale so kot matere, žene in hčerke. Delovanje v dani strukturi je bilo spolno determinirano, pogojeval ga je tako sistem kot tudi tradicionalne predstave o dihotomiji spola.

Predpostavka, da ženske povezuje univerzalna izkušnja materinstva, ki je močnejša od narodnostne pripadnosti žensk, odraža tudi trditev ministra Stránskega, ki je leta 1942 v londonskem radiu svoj govor o ubojih v času 'heydrichiade' zaključil z naslednjimi besedami : „Ženske zdržijo mnogo in pogosto so v tej vojni zdržale tudi to, česar se zdržati ne more. Ampak ubijte mami pred očmi otroka- imate proti sebi, hitlerjevski morilci, mame vsega sveta!“ (Kubičková 1947, 45) Otroke so prav tako ubijali kot odrasle, 'primerne za prevzgojo' so jemali materam in jih pošiljali v Nemčijo. Zgodilo pa se je, da so ženski z dojenčkom prizanesli. Anna Ondráčková pripoveduje, kako ji je gestapo zaprl njenega moža, zasliševal njenega najstarejšega sina in zasegel njihove stvari v stanovanju. Pri odhodu ji je gestapo zagrozil, da jo vzamejo s seboj, na kar je ona odgovorila, da bi šla, vendar ne ve, kaj naj naredi z dojenčkom. „Če ne bi bilo male, bi šli z nami“, so ji odvrnili. (Kubičková 1947, 129-131) Podobno so tudi uradi za delo iz delovnega nabora spočetka izvzeli poročene ženske in mlade matere, po letu 1943 pa uradi zakonov, sklenjenih po 1. septembru niso priznavali, zaradi česa se je povečalo tudi število nosečih žen, velika večina katerih je bila v tem času v prvih

mesecih nosečnosti, izjema pa niso bile niti neporočene žene. (Hořák 2008: 67-68) V prvi vrsti so bile za vzgojo otrok odgovorne ženske, vpliv na vzgojo otrok pa so preko reguliranja zasebne sfere poskušali uveljavljati razni subjekti. Ženskam je bila odmerjena predvsem zasebna sfera, s stališča (nemških in čeških) nacionalističnih nič manj pomembna kot javno, za moške pristojno področje.

Univerzalno naravo žensk predpostavlja tudi Milada Horaková⁴⁴, ki je delovala v odporniški skupini Petiční výbor věrni zůstaneme (Peticijski odbor zvesti ostanemo), pri čemer je imela nalogo, da v to skupino vključi ženske. Zanesljive in verodostojne kandidatke je iskala v ženskih gibanjih, še zlasti v klubih Ženskega sveta. Horaková piše, da so ženske k odporniškemu gibanju doprinesle nujno potrebne lastnosti- duševno vzdržljivost, smisel za stvarnost, strast za idejo in skrajno ter nepridobitno požrtvovalnost. (Kubičková 1947, 68-69) Aktivnosti žensk v odporniškem gibanju so obsegale predvsem skrivanje tajnih delavcev odporniškega gibanja, oskrbo z osebnimi dokumenti, skrivnih radijev in skritih oddajnikov, zbiranje finančne in materialne pomoči, zdravil, obvez za žrtve nacizma in za odporne, širjenje letakov in drugih tiskovin. Jesenská trdi, da so ženske v odporniškem gibanju delovale skupaj z možmi. Udeležba žensk v odporu naj bi bila edinstvena v zgodovini, saj naj bi ženske ubrale isto pot kot moški. Najprej so se v odporniško delovanje vključevale posameznice, po letu 1942 pa že „cele družine, kjer so mama, hči in sestra delali skupaj z očetom, bratom, možem in tudi z njimi šle v zapor in v smrt“. (Kubičková 1947, 14-15)

V eseju Českým ženám postavlja Jesenská za najpomembnejšo in 'najtežjo' nalogo podporo žensk svojim možem v njihovih dejavnostih. Ženske morajo biti

44 Milada Horaková (1901-1950) je bila ena najpomembnejših aktivistk v ženskem gibanju v tridesetih letih. Po izobrazbi je bila pravnica in zelo dejavna v številnih društvih, med drugim v Ženskem narodnem svetu, znotraj katerih si je prizadevala za izboljšanje položaja žensk in socialno ogroženih skupin. Leta 1929 se je pridružila Narodni socialistični stranki. Po okupaciji je Horaková zasedla mesto sekretarja Ženskega narodnega sveta ter bila članica Političnega centra ter Petičnega odbora, pomembnih organizacij odporniškega gibanja. Njene dejavnosti med vojno so obsegale organizacijo podružnic na podeželju za oskrbo s potrebščinami. 2. avgusta 1940 so Milado aretirali skupaj z njenim možem in hčerko. Zaprta je bila v Terezini, Dresdnu in Aichachu blizu Münchna, kjer so jo po koncu vojne osvobodile zavezniške sile. Po vojni je nadaljevala z delom v Narodni socialistični stranki. Nasprotovala je vedno večji nadvladi komunistične stranke, ki jo je skušala pridobiti na svojo stran, saj je imela velik vpliv v ženskem gibanju, vendar so se tako ona kot Svet češkoslovaških žen uprli pritisku, da bi se pridružili komunističnemu Osrednjemu akcijskemu odboru. Miladi so odvzeli vse funkcije, septembra 1947 pa so jo aretirali in ji v naslednjih dveh letih skupaj z dvanajstimi ostalimi ljudi sodili kot vodji terorističnega centra. 27. junija 1950 so jo usmrtili z obešenjem. (Iggers 1995, 287-302)

ponosne, pogumne in navdušene, da njihovi možje, brati in sini bojujejo proti okupatorju.

Če se bojite za svoje drage, skrijte svoje strahove na dno srca, ne jim to...Ne odvrčate jih od naloge, ki je sveta, svetejša kot vse ostalo na svetu. Če jim lahko, jim pomagajte. Če ne morete, jih ojačite, podpirajte jih s svojo udeležbo, s svojim mirom, s svojim vzornim vedenjem. Ne stojte jim na poti! Razumite, da je to, kar z nami dela Nemčija, posledica prizadevanj, da se nas znebijo. Podpirajte zato protinemško nasprotovanje v drugih, širite ga same, opirajte se pri tem na stvarnost, ki je ne more nihče niti zanikati niti obrniti- na razmere, ki so se razvile pri nas po 15. marcu. Ne bodo nas uničili in ne izkoreninili, če se češke žene zavejo svojih domovinskih obveznosti, če stojijo ob boku svojim možem in če dokažejo, da so svojih možev- dobrih Čehov- vredne! (Jirásková 1996, 152)

V narodnem boju ženske bojujejo posredno- preko svojih otrok, preko svojih mož. Do jeseni 1938 naj bi tretji rajh z višjim plačilom privabil več kot 300.000 Čehov.⁴⁵ Ženam Jesenská zadaja nalogo, da svojim možem branijo odhod za delom v Nemčijo. Za posledice, ki sledijo neizpolnjevanju te naloge, so odgovorne (krive) ženske same. „Ne puščajte svojih mož v Nemčijo, s tem uničujete svoje družinsko življenje, siromašite narod in greste na roko našim sovražnikom.“ (Jirásková 1996, 152) Ohranitev družine, družinskega zdravja, je bila torej najpomembnejša vloga žensk, ki so za delovanje v novem gospodarskem, političnem in družbenem prostoru imele omejene možnosti.

45 V neposrednem interesu okupatorskega režima je bilo gospodarsko izkoriščanje zasedenih ozemelj- od zasega judovskega imetja do uvedbe planskega gospodarstva, ki je omogočilo vključitev domače v vojno proizvodnjo in uporabo presežne delovne sile za namene vojaške industrije. Od 25. julija 1939 so zaposlovanje začeli urejati posebni uradi za delo. Leta 1939 sta bila izdana dve zakonodajni odločbi, s katerimi se je uvedla delovna obveznost za vse moške od 16. do 25. leta, 23. januarja 1941 pa je bila z vladno odločbo delovna obveznost razširjena na vse državljane protektoratu v starosti od 18 do 50 let. Čeprav so bili nabori delovne sile od 1939-1941 prostovoljni, pa so se od samega začetka uporabljala tudi prisilna sredstva, kot npr. grožnja z odtegnitvijo z zakonom zajamčenih podpor. V juniju in juliju 1939 je gestapo uvedel posebno kazensko pravo, na podlagi katerega so se lahko češki civilisti, ki so zavrnili povabilo na delo v tretjem rajhu (pa tudi obsojeni kraje, politične dejavnosti, seksualnega razmerja z nemško ženo in ti, obtoženi protidržavnih deliktov), znašli v koncentracijskem taboru. Končno število čeških delavcev, poslanih v času druge svetovne vojne na prisilno delo v Nemčijo, ni znano. V strokovni literaturi se ocene gibajo od 400.000 do 600.000 čeških delavcev na prisilnem delu, pri čemer te številke ne vključujejo interniranih v koncentracijskih taborih in prebivalcev protektorata, ki so neprostovoljno služili v raznih uniformiranih enotah. (Hořák 2008)

Kljub izključitvi iz javne politične sfere nacionalsocialistični režim na ženske ni preprosto 'pozabil'. Vključitev žensk v sistem okupirane zemlje je bilo v interesu okupatorja, vendar pod spolno določenimi pogoji. Preko žensk kot mater, žen in hčer je totalitarni režim želel obvladati zasebno sfero. Primera takšnega vdora v zasebno sfero so tako kuharski priročniki, ki ženskam svetujejo, kako prehraniti družino z racionaliziranimi živili, kot tudi ovajanje. Grossman (v Frommer 2006, 118) trdi, da je „glavni mehanizem za državni vdor v zasebni prostor /../ praksa ovajanja“. Po tedanjih družbenih predstavah naj bi bila ovajanje in spolno druženje s sovražnikom tipično ženski zadevi, kar je med drugim vodilo tudi k legalnim sankcijam. Med 33.000, ki so jim sodila Izredna ljudska sodišča, je bilo tudi 2968 Čehinj in 2527 Nemk, osumljenih ovajanja, bratenja, ali pa so bile tam preprosto zato, ker so poročile Nemca. 69 žensk je bilo usmrčenih, večina izmed njih zaradi ovajanja. (Frommer 2006, 112) Frommerjeva analiza delovanja sodišč junija 1946 (približno na sredini obdobja, ko so bila ustanovljena in razpuščena) izpodbija tezo, da je ovajanje 'ženska zadeva'. Za zločin ovajanja je bilo osumljenih relativno več žensk (dve tretjini vseh zapornic), vendar je absolutno število moških, osumljenih dejanja ovajanja veliko večje. Še več, obsojenih je bilo relativno večje število moških kot žensk. Razlog za to gre iskati v neutemeljenih obtožbah. Popularno mnenje, da večino ovajalcev predstavljajo ženske, in osebni motivi maščevanja⁴⁶, so Čehje napeljali k temu, da so ženske naznanili sodnim oblastem kot ovajalke. Drugi razlog je spolno strukturirana kolaboracija. (Frommer 2006) Izključitev žensk iz formalne strukture, iz Narodnega partnerstva, iz administracije- v času protektorata tako npr. ni bilo niti ene ženske ministrice- in iz čeških fašističnih organizacij, je vodilo k temu, da je bilo za ženske bolj verjetno sodelovanje z okupatorjem iz zasebnega prostora.

Ne glede na to, kako nejasna je bila meja med obema skupinama med okupacijo samo, po koncu vojne je bila zadeva črno-bela, za kolaborante pa so bili označeni praktično vsi Nemci, žene, ki so bile z njimi poročene ali so se z njimi stikale in pa osebe, ki so z okupatorskim režimom odkrito soglašale in sodelovale, pri čemer so njihove dejavnosti vodile v jasno negativne posledice za domoljubne Čehje. „Za Čehje so

46 V več primerih so nesoglasja med zakoncema, nezakonska razmerja ali zlorabljanje v času vojne vodili v ovadbo, aretacijo in smrt. Tako moške kot žene so se posluževali tega sredstva, da bi se znebili partnerja. Medtem, ko so žene bolj pogosto ovajale svoje tedanje partnerje, so moške ovajali bivše partnerke. Razlog zopet leži v strukturno neenakih spolnih razmerjih: zaradi ekonomskih, družbenih in pravnih razlogov so se žene težje ločile ali zapustile svoje moške. (Frommer 2006, 120)

kolaboranti so zakrivali več kot le pomoč okupatorju; pripomogli so k nacističnemu programu ponemčevanja, narejenega z namenom dokončno uničiti češki narod, fizično in kulturno.“ (Frommer 2006, 121) V odsotnosti razsežnejšega odporniškega gibanja, sodelovanju predstavnikov češkega naroda z vlado tretjega rajha ter obstoju Nacionalnega solidarnostnega gibanja je bilo pri ločitvi 'dobrega' Čeha od 'slabega' praktično nemogoče uporabiti kriterij aktivnega odpora proti nacističnemu režimu. Patrioti doma so trdili, da je biti Čeh pomenilo izkazovati narodno pripadnost na načine, sposojene iz 19. stoletja, t.j. kupovati v določenih trgovinah, sodelovati na množičnih demonstracijah, govoriti češko in celo biti član Nacionalnega solidarnostnega gibanja. Izkušnja okupacije je diskreditirala stare vrednote in razdelila češko družbo. Vsi 'dobri' Čehi pa so se lahko poistovetili s sovraštvom do Nemcev. (Bryant 2007, 6. pogl.) Kljub temu, da so pod nacističnim režimom trpeli tako Čehi kot tudi Nemci, Judi in ostali narodi oz. da je z nacističnim režimom odkrito sodelovalo in od njega imelo korist tudi veliko Čehov, se je med vojno, še bolj jasno pa po vojni, ločnica med kolaboracijo in odporom vzpostavila glede na narodnostno pripadnost.

7 Biološka reprodukcija in izgradnja narodovih mej

Sposobnost ženske da rojeva, vpliva na njen položaj v družbi. Rojevanje ni le biološka funkcija, dogaja se v družbenem, političnem in ekonomskem kontekstu, ki reprodukcijo konstruirajo. Hkrati pa pravni, politični in ekonomski diskurzi konstruirajo meje nacije. (Yuval-Davis 1997, 26) Nacionalizem temelji na načelu osnovne podobnosti med svojimi člani, dejanske ali zamišljene krvne vezi postanejo etnične vezi.

„Ko so meje med Jazom in Drugim določene in vsiljene, leži teža narodne produkcije na ženskih maternicah. Istočasno, ko etnične meje ločijo etnični Jaz od Drugega, je mnogo pomembnih razlik, ki obstajajo v skupini, potisnjeno na obrobje, minimalizirano ali odkrito prezrto. Narodnost totalizira, preči razrede in spol, zamegljuje obstoj antagonističnih interesov znotraj naroda in tlači zavest o teh razlikah.“ (Albanese 2001, 1006)

V tem poglavju nas bodo zanimala sečišča med reproduktivno vlogo ženske in konstrukcijo češkega in nemškega naroda. Ženske so pogosto označene za nosilke narodne skupnosti, kar vpliva na njihove reproduktivne pravice.

Nacije pogosto vidijo svojo prihodnost v stalni rasti prebivalstva. Včasih je ta rast osnovana na imigraciji, včasih pa je skoraj izključno odvisna od reproduktivnih zmognosti in pravic žensk, ki se jih spodbuja k večjemu številu otrok.⁴⁷ (Yuval- Davis 1997, 29) Na Češkoslovaškem se je o pravici do umetne prekinitve nosečnosti razpravljalo skoraj celotno medvojno obdobje. Diskurzi so se vrteli okoli pravice žensk do lastnih teles in nacionalnih telesih. Ta tema je bila skoraj edina tema, pri kateri so ženske 'pozabile' na strankarsko pripadnost. Izhajale so iz svoje politične identitete ženske in ne identitete pripadnice politične stranke.

Problematika umetne prekinitve nosečnosti se je v javnosti pojavila že pred prvo svetovno vojno, najprej v oglasih za sredstva za prekinitev nosečnosti, kasneje kot družbeni problem s svojim moralnim, zdravstvenim in socialnim aspektom. Nazori o umetni prekinitvi nosečnosti so se razhajala - tisti, ki so ji nasprotovali, so svoj nazor podpirali z moralnimi argumenti, možnimi zdravstvenimi komplikacijami in najpogosteje pomembnimi posledicami za populacijski razvoj države; zagovorniki pa so trdili, da ima ženska pravico do odločitve glede materinstva, saj nese vso odgovornost za nosečnost in skrb za otroka. Problematiko umetne prekinitve nosečnosti so zaobjemali člani 144-148 kazenskega zakonika iz leta 1852, ki ga je Češkoslovaška prevzela od Avstro-ogrske. Zakon je umetno prekinitev nosečnosti, prav tako pa tudi kakršnokoli namerno prekinitev nosečnosti smatral za kaznivo dejanje, za katerega je bila zagrožena zaporna kazen od petih do desetih let. 146. člen je določeval krivdo in kazen za očeta ploda, ki je ženo prisilil k izvedbi splava. Višja kazen je bila predvidena za osebo, ki je z izvedbo splava ogrozila življenje matere. Prepoved umetne prekinitve nosečnosti se ni nanašala na primer, ko je bilo življenje matere v nevarnosti. (Musilova 2007, 76) Poslanci so od leta 1920 podajali predloge za spremembo obstoječe pravne ureditve, vendar je bil parlament glede problematike razdeljen in je vse predloge zavrnil. Argumenti za oz. proti dekriminalizaciji umetne prekinitve nosečnosti niso bili

47 Tudi v Sloveniji se je zelo zgodaj govorilo o 'svetosti življenja' in razpravljalo o ustavni pravici do splava. Ogroženost pravice do umetne prekinitve nosečnosti je vodila v množične demonstracije in zavetje parlamentarne stavbe, po čemer so bili predlogi za odvzem te pravice umaknjeni. (Slapšak 2000, 42-43)

le moralne narave ali jemali v obzir dobrobit mater, pač pa se je veliko debatiralo o nacionalnih interesih. Minister za javno zdravstvo, Jozef Tiso, je leta 1927 zahteval, da se zavrne sprememba relevantnih členov, saj naj bi predlagane spremembe ogrožale korenine države. Zadnja razprava o spremembi členov, ki so se zadevali umetne prekinitve nosečnosti, je bila leta 1929. Umetna prekinitve nosečnosti je bila ena redkih problematik, pri kateri so poslanke sodelovale ne glede na strankarsko pripadnosti in se obenem niso zanašale na sodelovanje z mošmi pri reševanju zahtev in problemov žensk. (Musilova 2007, 76-83)

Osrednja vloga mita o skupnem izvoru vpliva na konstrukcijo naroda. Včasih se oseba v 'rodovno' skupnost lahko vključi le z rojstvom, včasih lahko njen pripadnik postane tudi preko poroke z osebo, ki tej skupnosti že pripada. Nacionalni in rasistični diskurz pogosto govori o čistosti krvi, čistosti rase. V središču njunega zanimanja so zato tudi spolna razmerja s pripadniki drugih narodnosti. Tretji rajh je nemškimi vojakom, ki so bili nameščeni v vzhodni Evropi, prepovedal spolne odnose in poroke s tamkajšnjimi ženskami, saj na bi te bile rasno manjvredne, nemškim ženskam pa stike z drugimi moškimi v Nemčiji. Po koncu druge svetovne vojne je poroke s pripadniki nemškega naroda prepovedala Čehoslovaška. Očitno diskriminacijska politika, ki je pogosto tolerirala poroke med Čehi in Nemkami in sankcionirala zakonske zveze med Čehinjami in Nemci, je izhajala iz ostre razmejitve med češkim in nemškim narodom. Vzpon nacionalistične ideologije se je v obeh primerih odražal na veliko bolj ostri politiki do tistih, ki so se drznili iskati partnerja izven 'rodovne' skupnosti.

Vključitev novega otroka v nacionalno skupnost ni stvar biologije. Otrokova pripadnost določeni skupnosti je lahko odvisna od očetove ali materine pripadnosti skupnosti ali pa je pripadnost skupnosti dvojna oz. stvar izbire. (Yuval-Davis 1997, 27) Nacistična politika je otrokovo pripadnost skupnosti določala na podlagi očetovega statusa. Prav tako je bila otrokova pripadnost češkemu narodu (državljanstvo) določena preko državljanstva njegovega očeta. Prevladujoča miselnost, da je za vzgojo otrok primarno odgovorna mati, je zato obema nacionalističnima ideologijama s težnjami po narodnem obstoju, povzročala nemalo težav.

V Češki in na Moravskem so bili 'mešani' zakoni dolgo del tradicije. Do leta 1938 je bilo več kot 56 tisoč 'mešanih' zakonov, leto kasneje pa že 78 tisoč. Število

zakonov, sklenjenih med Nemci in Čehi, je med okupacijo stalno naraščalo. 'Mešani' pari so za nacistične oblasti predstavljale velik problem iz več razlogov: njihov obstoj je onemogočal jasno razmejitev med narodom, 'mešane' družine pa naj bi se tudi težje prilagajale lokalni skupnosti. Michael Šimůnek (2005) razlaga, kako je dedni fatalizem znanosti 30. let skupaj z državno podprtim rasizmom vplival na usodo 'mešanih' (Mischling) otrok v Protektoratu. Po nemški okupaciji Češke in Moravska je tretji rajh poskušal integrirati prebivalstvo in ozemlje v veliki nemški imperij z najrazličnejšimi sredstvi in ukrepi, osnovanimi na biološki logiki. Cilj je bilo ustvariti etnično 'čista območja'. Nacistične politike so bile usmerjene k urejanju in nadziranju medosebnih odnosov, porok in rojstev otrok. V ta namen sta bili v Nemčiji ustvarjeni dve pomembni instituciji: Glavni rasni in naselitveni urad (Rassen- und Siedlungshauptamt) in področni urad Komisarja za utrjevanje nemštva (Komissar für die Festigung des deutschen Volkstum). Oba urada sta bila vključena tako v SS kot v urad protektorja. Nacistične oblasti so (družbeno, politično in ekonomsko) silile zakonce nenemške narodnosti, poročene z državljani tretjega rajha, da se izrečejo za Nemce še preden je bil rojen otrok, saj je bil tako po rojstvu otrok pojmovan za etničnega Nemca. Narodno identiteto otroka naj bi sicer po protektoratnem zakoniku iz leta 1939 določevala narodna identiteta očeta, k njemu pa je bila leta 1940 izdana uredba, po kateri je Nemka lahko obdržala svoje državljanstvo in imela tudi možnost izbrati državljanstvo svojih otrok. Nemka je torej „v praksi igrala vlogo 'misijonarke nemškega cilja' in njeni otroci so imeli boljše in popolnoma drugačne priložnosti od otrok, ki so bili rojeni češkimi staršem“. (Šimůnek 2005, 197) Če mati ni poskrbela za nemško vzgojo, pa so ji lahko bili otroci tudi odvzeti in dani v posvojitev. Otroci, katerih starši so zavračali sprejem nemškega državljanstva, so postali tarča nemških oblasti, ki so jih na vsak način skušale socializirati in vključiti v nemško okolje. Sprejemu nemškega državljanstva pa je po drugi strani lahko sledila izključitev češke skupnosti ali prezir češkega prebivalstva. Nacistična oblast je imela najbolj negativen odnos do zakonskih zvez med državljani tretjega rajha in Čehinjami. Mnenje nemških uradnikov je bilo, da nemški partnerji prevečkrat sprejmejo podrejeni položaj in vzgojo otrok prepustijo ženam. Otroci iz 'mešanih' zakonov, ki so deležni češke vzgoje, naj bi sabotirali nacistična prizadevanja. Otroke, ki so ostali po starših, žrtvah nacističnega preganjanja, in za katere se je domnevalo, da jih je mogoče ponemčiti, je nacistična oblast vzela družini ali skrbnikom ter jih poslala v (evgenične) vzgojne zavode v Nemčijo. (Šimůnek 2005, 197-200)

Po letu 1945 so bili otroci, rojeni v 'mešanih zakonih' zopet pojmovani kot problem. Kolektivna krivda, ki je padla na Nemce po drugi svetovni vojni (svetovni trend), je v očeh Čehov opravičevala izgon vseh Nemcev. Vendar pa je bilo na Češkem leta 1945 več kot 90.000 'mešanih zakonov' z več kot 150.000 otrok. Največ jih je bilo v Sudetih. Mešani zakoni so postali 'kamen spotike', ob kateri se je razdelila javnost, in je vodil v vpraševanje o narodnostnih mejah in o upravičenosti povojnega ravnanja Češkoslovaške. V tisku se so pojavila številna pisma, peticije in članki, ki so zahtevali odpravo krivice, ki je bila zadana Nemcem, poročenimi s Čehi. Pisma so izražala tako dvom v ravnanje češke družbe (primerjava z nacizmom, ki je prepovedoval poroke med Arijci in Judi), kot tudi vpraševanje o naravi in mejah češkega naroda. Čehi, Slovaki, Nemci, Madžari, Judje itd. so stoletja bivali eden ob drugem, in se tudi poročali, tudi v obdobju Protektorata. (Frommer 2000, 386) V časopisu Dnešek je bila februarja 1947 objavljen članek z naslovom 'Pogovor z otrokom iz mešanega zakona'. Deklica je bila plod zakona med češkim Judom in nemško krščansko materjo. Njena celotna družina je bila pogubljena v nacističnih taboriščih z izjemo njenega očeta, ki je preživel ujetništvo v taborišču v Terezini. Po vojni je oče deklici razložil, da je 'Mischling'. „Res ti je to oznako dal Hitler, ampak se je tako zakoreninila, da jo lahko slišiš še danes.“ Oče je zaključil, da za mešani zakon ni nobene možnosti, saj „ta oblika zveze lahko preživi le v demokratičnem svetu, ki ne pozna nobenih rasnih, verskih ali drugih predsodkov“. (Frommer 2000, 402)

Možnost za asimilacijo je bila pri Čehih veliko bolj omejena kot npr. pri Slovaki. Slovaki so poznali besedo za slovaški nacionalistični program, 'poslovaščenje'. Vsak, ki je imel slovaški priimek, rojstni kraj ali sorodnika, ki je bil uspešno 'poslovaščen', je veljal za primerne kandidata. Celotna protektoratna politika je bila bolj asimilacijska kot je bila politika po drugi svetovni vojni ponovno vzpostavljene Češkoslovaške. Določitev narodnosti je bila zelo pomembna v povojnih letih, ko so se Čehi odločili kaznovati in izgnati Nemce. Največ problemov so predstavljali češko-nemški zakoni. Kdo je Čeh in kdo Nемец, je bilo praktično nemogoče ugotoviti. Deloma tudi zaradi tega, ker so se v Protektoratu zakonci morali odločiti med pridobitvijo državljanstva tretjega rajha, skupaj njegovimi privilegiji, in med državljanstvom v Protektoratu. (Frommer 2000, 386) Češka vlada je nazadnje narodnost določila na podlagi samoopredelitve maternega jezika v cenzusu leta 1930.

Predsedniški odloki so bili tudi spolno diskriminacijski. Diskriminacijo na podlagi spola je uzakonil dekret št. 33. V predvojnem času je bilo državljanstvo žene pogojeno z državljanstvom njenega moža: tujka, ki je poročila češkoslovaškega državljan, je pridobila češkoslovaško državljanstvo, češkoslovaška državljanica, ki je poročila tujca, pa je svoje državljanstvo izgubila. 'Doktrina o družinski skupnosti', ki je izhajala še iz Habsburškega imperija je privilegirala moža nad ženo in otroci - njihovi statusi so bili odvisni od njegovega. (Feinberg 2003, 205-208). Dekret št. 33 je nadaljeval tradicijo starega zakona: o državljanstvu otrok in žen v skupnosti z nemškim državljanom se naj bi odločalo posamezno, medtem ko se je nemške žene češkoslovaških mož obravnavale kot češkoslovaške državljanke. Annete Warring (2006, 106) trdi, da so „demografski in racionalni argumenti prevladali nad ekstremnim nacionalizmom“. Maščevanje nad nemškimi materami ocenjuje za dokaj zmerno, saj jim je bilo po prvem 'valu povračilnih dejanj' dovoljeno ostati na Češkoslovaškem kljub temu, da so morale zaprositi za češkoslovaško državljanstvo in se podvreči ponižujočim preiskavam. Frommer (2002, 387-389) zaključuje, da so bile nemške žene pojmovane za manj nevarne državi kot nemški možje. Dvojni standard je odražal prepričanje, da bo mož vsilil svojo kulturo ženi in otrokom, ki bodo sčasoma prevzeli njegovo nacionalnost. Žene so bile tako izenačene z otroki – vse naj bi vzgojil mož. Možje so bili očitno izoblikovane odrasle osebe in nobeno šolanje ne bi moglo spremeniti njihove nacionalne identitete.

Ukrepi vlade proti ženskam, ki so se družile z Nemci, so dobile širšo podporo v javnosti, vladni ukrepi proti zakonito poročenim Čehinjam pa so naleteli na precejšnje ogorčenje. Zagovorniki mešanih porok so izpostavljali dejstva, da so bile Čehinje, poročene z Nemci deležne hujših sankcij kot Čehi, ki so se z Nemkami lahko poročali brez problemov. Po koncu vojne je bilo takšnih zakonov celo več kot 8000. V javnosti so se slišale kritike o slabem ravnanju z vsemi ženami, spraševalo se je o krivdi in participaciji Čehov samih („Zakaj preganjati ženo, katerih edini zločin je bil legalna poroka z Nemcem, medtem ko je češki delavec, ki je prostovoljno delal v rajhu, ušel kazni?“), 'kaznovanje porok' se je primerjalo z nacistično politiko prepovedi poročanja, govorilo pa se je tudi o praktičnih vidikih, saj naj bi te družine zagotovile dodatne pare rok v kmetijstvu in industriji (Frommer 2002, 395-405). Češkoslovaška vlada je že leta 1944 v svojem predlogu za organizirano preselitev nemškega prebivalstva predlagala, da se najprej preseli nacisti in kot zadnje delavce, prav tako so po vojni oblasti v

obmejnih območjih Češkoslovaške pošiljale prošnje vladi v Pragi, da naj Nemcem dovoli ostati vsaj do časa žetve leta 1946. (Bryant 2007, 244-246) V javnosti so odzvanjale tudi kritike, da češki narod ne bi smel zavračati svojih sinov in hčerk ter njihovih potomcev, ki ima 'v svojih žilah češko kri'. Čehi so majhen narod, so trdili ti kritični glasovi, in si nadaljnje izgube svojih ljudi ne morejo privoščiti. To mnenje odražajo tudi besede predsedniškega ministra Fierlingerja (v Bryant 2007, 245): „Hočemo in moramo rešiti v dobro našega naroda vsako kapljico častitljive češke krvi“, in podobno enega uradnika iz ministrstva za notranje zadeve: „Nismo dovolj velik narod, da bi lahko zavrgli svojo lastno kri – celo veliki narodi si tega razkošja ne morejo privoščiti“.

Največji problem naj bi predstavljale lokalne oblasti, ki so ignorirale napotke ministrstva še dolgo potem, ko je to liberaliziralo politiko do mešanih zakonov. „V odsotnosti jasnih navodil iz osrednje vlade so lokalni uradniki pogosto izvajali protinemške ukrepe proti med-etničnim družinam.“ (Fromm, 386-387) Lokalne oblasti so Čehinje, poročene z Nemci, obravnavale na podlagi državljanstva njihovega moža. Mešane družine so bile pogosto vržene iz stanovanja in včasih celo internirane. Še v težji situaciji so se znašli Nemci, poročeni s Čehoslovakinjami, navkljub vladni odločbi, ki je izšla teden po odloku št. 33, da mora biti deportacija mešanih družin začasno zastavljena. Vlada je šele konec maja 1946 podala dokončno odločitev o usodi poročenih Nemcev, ki jih je izvzela iz najbolj tiranskih ukrepov- med drugim tudi iz transporta. Kljub temu so neprestano prihajala poročila o transportnih vlakih, iz katerih se je slišala le češčina. Odkritemu odporu lokalnih oblasti je sledila odprto pismo vlade, v katerem lokalne oblasti prosi, da spoštujejo vladno odločbo⁴⁸ (Frommer 2000, 388-394). Na koncu je vlada, pod gospodarskim pritiskom in pritiskom Čehinj, da bodo emigrirale skupaj s svojimi možmi, kar bi škodilo ugledu Češkoslovaške v mednarodni skupnosti, popustila, in izdala odločitev, da imajo nemški možje pol leta časa, da zaprosijo za državljanstvo. Za zakonite poroke so veljale tiste, ki so bile sklenjene pred 16. marcem 1939. Šele leta 1953 pa je Češkoslovaška podelila državljanstvo vsem Nemcem, ki so prebivali na njenem območju.

48 Tradicionalni administrativni sistem je spomladi 1945 zamenjal sistem narodnih komitejev, ki so imeli nadzor nad varnostnimi silami v svojem območju. Narodni komiteji so med drugim odločali tudi o dovoljenju za prebivanje, o državljanstvu, in o tem, koga izseliti. (Frommer 2000, 393)

Po drugi svetovni vojni so vse socialistične države Vzhodne in Srednje Evrope beležile izraziti upad stopnje rodnosti. Stopnja rodnosti je upadla tudi na Češkoslovaškem. Razloge za to gre iskati boljših priložnostih, ki so jih ženske dobile za vključitev v izobraževalni in gospodarski sistem, v hitri urbanizaciji, pomanjkanju stanovanj, nezadostnemu vlaganju v potrošniške dobrine in storitve, možnosti opraviti splav ter nizkih plačah. (Heitlinger 1976, 124-125) Med drugo svetovno vojno se je zaradi specifičnih razmerij v Protektoratu Češke in Moravska stopnja rodnosti na Češkem, ko so skoraj vse evropske države beležile upad natalitete, močno dvignila. Možje so namreč ostali doma in poroka je pomenila manjšo možnost za vpoklic na prisilno delo v Nemčijo. Nosečnice so dobile poseben odmer hrane. Ker univerze niso delovale, je več mladih postalo staršev, starejši pari pa so 'kompenzirali' prej na kasnejši čas preložena rojstva otrok. (Wynnyczuk in Uzel 1999, 92-100) Čeprav je Češkoslovaška vse od konca vojne trpela kronično pomanjkanje delovne sile, se oblasti z rodnostno stopnjo niso kaj dosti ukvarjale. Bolj pomembna je bila vključitev ženskega dela prebivalstva v gospodarstvo. V 60. letih pa vključitev praktično vseh žensk na delovni trg, tudi prej nezaposlenih gospodinj, ni več zadostovala. Češkoslovaška se je morala, če je želela zadostiti potrebam domačega in tujega trga, zanesti tudi na 'uvoženo' delovno silo. (Heitlinger 1976, 123-124) Od začetka 60. let so oblasti začele posvečati več pozornosti rodnostni stopnji in uvedle številne ukrepe, ki naj bi ženske spodbudile k rojevanju otrok, kot npr. z gradnjo neprofitnih stanovanj, otroškimi vrtci, visokimi porodniškimi nadomestili za plačo, omejevanjem možnosti za izvedbo splava idr. Ti ukrepi so se s časom spreminjali, postavka, da so za vzgojo otrok odgovorno primarno ženske, pa je obstala v celotnem socialističnem obdobju.

8 Druženje s sovražnikom

Bratenje (angleški izraz fraternization) slovarji opredeljujejo kot druženje s člani nasprotne oz. sovražne skupine ali pa z osebami drugačnega statusa. Izraz sam po sebi ni posrečen, saj implicira druženje med posamezniki moškega spola. Označuje široko paleto medosebnih odnosov, in določene cele izpušča, zato je za naše potrebe ne le premalo natančen, ampak celo napačen. V središču našega zanimanja bodo intimna razmerja med lokalnimi ženskami in pripadniki nemške vojske. Izrazu bratenje se bom

iz navedenih razlogov izogibala in raje uporabljala deskriptiven izraz, ki preučevano zadevo bolje določa. Ženske so v takšnih razmerjih običajno nosile hujše posledice kot njihovi partnerji. Trenutne koristi, ki so jim imele od druženja z nemškimi vojaki, takratnimi 'alfa samci', za kakršne jih je označil Frommer, so po vojni postale pomanjkljivosti. Njihovi sonarodnjaki so se jim je za 'onečaščenje naroda' maščevali.

Od vseh bratenj so bila najbolj prezirana intimna razmerja med lokalnimi ženskami in vojaki okupatorskih sil, torej med osebami ženskega in moškega spola. Žensko telo je predstavljalo bojno polje med okupatorji in prebivalstvom zasedenega ozemlja, med kolaboranti in odporničskimi silami. Razmerja med lokalnimi ženskami in nemški vojaki so bila dojeta kot napad na čast in so odražala tako narodnostni konflikt med nemškimi okupatorskimi silami in Češkoslovaško kot tudi notranji konflikt med kolaboranti in odporniki. Ženska seksualnost je bila temeljna sila v moški, lokalni in nacionalni časti. Vsem konfliktom je vladal diskurz spolnega ločevanja. Vprašanja spola in spolnosti so se odpirala v procesih vključevanja oz. izključevanja, ki jih je možno najti v raznih narodnih in lokalnih skupnostih. (Warring 2006, 88-114)

Patriarhalni družbeni red smatra za nujno nadzorovati žensko seksualnost in produktivnost. Preživetje naroda je odvisno od ženske seksualnosti, saj so ženske biološki tvorci etničnih skupnosti. Tudi na Češkem in Moravskem se je diskurz nacionalne seksualnosti vrtel predvsem okoli ženske seksualnosti. Od žensk se je pričakovalo, da si izberejo partnerja iste narodnosti. Nacionalni pomen so imele tudi moške izbire seksualnih partnerk, vendar pa je bila pri njih etnična eksogamija upravičena in celo slavljena. Moški patrioti naj bi bili zmožni spremeniti narodnostno identiteto tujih žensk. V Maxwellovih (2008) besedah: „Seksualna pridobitev postane nacionalna pridobitev“. Meje naroda so bile oblikovane skozi dvojni standard, ki je moške spodbujal k prehajanju teh meja, tako v teoriji kot v praksi, seksualnost žensk pa skušal omejiti. Ženske so patrioti pogosto povezovali z rasno čistočo. Johan Kohl, Američan, ki je potoval preko Češke, navaja zatrjevanje prebivalstva, da je mnogo več lepših žensk na podeželju, kjer se nemška kri ne meša s slovansko. Habsburški patrioti so slavili lepoto svojih sonarodnjakinj; ženska lepota je bila „simbol skupne nacionalne vrednosti in vir kolektivnega nacionalnega ponosa“. (Maxwell 2005, 273) Lepota je bila tako določena preko kriterija 'krvi'. Maxwell trdi, da je slavljenje lepote po etničnem ključu imelo za cilj prepričati ženske in moške, da svojo seksualno privlačnost dolgujejo

svoji narodnosti. Z nacionalizacijo objekta so patrioti nacionalizirali željo, ki je nacionalizirala moške kot subjekte te želje. V habsburški monarhiji se je moška seksualnost povezala s političnimi strukturami, ženska pa s kulturo, jezikom in raso. (Maxwell 2005, 288-290) Po koncu druge svetovne vojne se je ideja, da je žensko lažje vključiti v drugo rodovno skupnost, torej spremeniti njeno nacionalno identiteto, udejanjila v selektivnem dodeljevanju državljanstva po načelu spolne identitete. Nemci so namreč mnogo težje pridobili državljanstvo kot Nemke ter se s tem izognili izselitvi, z njimi pa so pogosto odšle (prostovoljno ali neprostovoljno) tudi njihove partnerice in otroci, čeprav je bila češčina njihov materni jezik.

Nemškimi vojakom je bilo v vzhodnoevropskih državah, v nasprotju z zahodnimi in severnimi evropskimi državami, prepovedano bratenje z 'rasno manjvrednim' prebivalstvom. Nacistična ideologija je služila politiki širjenja in iztrebljanja in razmerja med pripadniki arijske rase in pripadnicami 'nižjih ras' so sabotirala prizadevanja tretjega rajha. Število razmerij med Nemci in Čehinjami ni znano, saj je večina deklet in žensk svoja razmerja z Nemci skušala prikriti. (Warring 2006, 105-113) Kot vzrok za intimna razmerja med pripadniki okupacijskih sil in lokalnimi ženami se pogosto navaja odsotnost zakonskih in nezakonskih partnerjev. V nasprotju z ostalimi okupiranimi ozemlji se je le malo Čehov borilo na vojaških frontah, saj v Wehrmacht niso bili prisilno vpoklicani. Veliko jih je odšlo delat v industrijske obrate v Nemčijo, nekaj jih je bilo vojnih zapornikov, in nekaj posameznikov, ki so delovali v odporiškem gibanju. Vendar pa odsotnost moža, fanta ali zaročenca ni bil primaren povod za razmerje z nemškim vojakom oz. uradnikom – le-teh je bilo v Protektoratu Češke in Moravske približno 10.000 (Bryant 2007, 44). Na tem ozemlju sta stoletja dolgo sobivala dva naroda in tradicija poročanja med Nemci in Čehi je bila dolga in dobro zakoreninjena.

Visoko število Nemcev – približno 3 milijone – je pomenilo tudi visoko verjetnost intimnih razmerij ter porok med osebami različnih narodnosti. Nacističnim oblastem so problem predstavljale tako poroke med Čehi in sudetskimi Nemci kot poroke med Čehi in Nemci tretjega rajha. Zlasti državljani tretjega rajha, ki so se zapletli v razmerje z Čehinjami, so bili deležni ostrih kritik nemških oblasti, da spodkopavajo uradno politiko in omadežujejo nemško čast. Nemške oblasti so dale vojakom vedeti, da „se poročiti ni zasebna zadeva, pač pa je del splošnih prizadevanj celotnega nemškega ljudstva“. (Warring 2006, 106)

Razmerja z Nemci so za Čehinje predstavljali tako priložnost kot grožnjo. Zahteve okolja po izkazovanju zvestobe naciji in kulturi so bile v času podjarmljenja naroda močne in same vloge spola so bile veliko bolj tradicionalno definirane in okorele kot pred začetkom vojne. Intimna razmerja z Nemci so postavila pod vprašanje sprejete norme in vrednote družbenega okolja, razmejitve spolov in spolnost samo. Ženske, ki so bile v takem razmerju, so bile prezirane, izločene iz skupnosti ali kako drugače sankcionirane. Zavedale so se, da okolje njihova razmerja ne smatra za 'normalna'. Razlogi za razmerja z Nemcem so bili različni: zaradi dobrin, ki so primanjkovala v okupiranih zemljah, zaradi ljubezni, nacističnih prepričanj, privlačnosti, upora proti okolju in staršem, zaradi preprostega naključja idr. Razmerje z Nemcem ni bila zasebna stvar, ne glede na to, ali je šlo za ljubezen. V trenutku, ko se je „ženska v javnosti pokazala z nemškim vojakom, se je spremenila v politično postavo ne glede na svoje motive, saj je druženje z nemškim vojakom signaliziralo sprejemanje okupatorjeve prisotnosti“. (Warring 2006, 99)

Milena Jesenská v eseju *Českým ženám* (Českým ženám), objavljenega po avgustu 1939, omenja tudi dekleta, ki se družijo z Nemci. Njeno pisanje jasno odraža odnos češke družbe do teh deklet, zato si dovljujem tu objaviti obsežnejši del eseja.

Vrnimo se k nalogam ženske: Za uvod vam povem zgodbo, ki se je v resnici zgodila. Bilo je to v Črni Gori, ki se je pogumno borila za svojo svobodo proti avstrijskim nasilnežem. Ko je bilo po boju- tihi in mračni možje so vzeli nože in puške in šli do teh domov, kjer so bile ženske ali dekleta, ki so se predajala nemškim vojakom. Brez besed so jih ubili. Noben ni branil teh žensk, noben jih ni zagovarjal. Bile so izvržene iz kroga teh, ki so si pravili Črnogorci. Za njih [ženske] je bila samo smrt.

In kaj naše žene? Kaj naša dekleta? – Sedim v zabavišču v Pragi. Samo po sebi umevno povsod nemška uniforma, petke udarjajo ob tla, roke mahajo v zraku. 'Raščeni' nemški frajerji se klanjajo pred češkimi dekleti – in ta dekleta *grejo z njimi plesat!* Srce se mi zastavlja s gnusom, jezo in ponižanjem. *Češka dekleta, kaj nimate koščka ponosa v telesu? Zabavali bi se z moškim, ki žali vašega očeta, vašo mamo – če je to Čeh? Ne, izognete se mu, ne govorite z njim. Ampak s pripadniki tega naroda, ki nas je ponižal tako, kot je lahko le človek*

ponižan, ki nam je vzel svobodo, prostost mišljenja, našo cenjeno domovino, ki nam krade na vsakem koraku in ima pri tem ima za nas samo zaničevanje. S pripadniki tega naroda plešete in z njimi celo hodite? *Pred vami mora pljuniti vsak Čeh in vsaka Čehinja, ki ve, kaj je narodni ponos in čast. Starši, če imate tako slabo hči, bratje, če imate tako slabo sestro, dekleta, če imate tako slabo prijateljico ali znanko – izognite se ji kot da bi bila kužna – dajte ji vedeti, kaj za vas pomeni, garjava ovca.* In ve, dekleta, ki ste morda iz neumnosti, zaradi nevednosti ali strahu dovolile, da vas je pri plesu objela roka nemškega vojaka ali kateregakoli hakenkrajclerja, pridite k pameti – nehajte biti samičke, ki se tresejo ob moškem dotiku, ki so navdušene nad uniformo, pa naj jo nosi kdorkoli. Spomnite se na vse kletvice, škodoželjnosti, grobosti in žalitve, s katerimi Nemci spremljajo vse češke žene in matere! In s temi moškimi ste flirtale? Njim ste se ponujale? Njihovo dvorjenje ste trpele? Ne, prepričana sem, da niste razmišljale, da ste ravnale nepremišljeno in da se nikoli, nikoli ne bo ponovno zgodilo, da bi češko dekle govorilo z Nemcem, zabavalo se z nemškimi vojaki. Niti to ne! Saj se hočete poročiti, hočete ustvariti svojo družino in svoje gospodinjstvo- ve mislite, da bi si vas ta domišljavi, v svojo 'čisto raso' zagledani Nemec vzel, ali se vsaj kdaj spomnil na to 'češko prasico', za katero vas ima? Za njega ste samo ženska, ki mu je bila dobra v obdobju, ko je 'oblegal boljševistično Češkoslovaško'.

Če greste z Nemcem, se same izključujete iz češke družbe – iz deklet, med katerimi si bo češki mož iskati družico svojega življenja. Vsi ti okoli vas, ki danes vidijo vaše obnašanje in molčijo, nekoč z vami poračunajo. Bodite prepričane o tem – in po pravici. – Ne izgovarjajte se na to, da ste se takrat, ko je po vas prišel nemški vojak, bale zavrniti. Zakaj? Kolikokrat ste že zavrnile češkega fanta, ker z njim niste hotele plesati? Ni zakona po katerem bi ženska morala plesati z nekom, s katerim noče. Niti ko je v plesni dvorani sama, kaj šele ko je s starši ali s svojim fantom! Imate pravico zavrniti in nimate se pravice izgovarjati na strah.

Češka ženska in dekle se ne bojita! Ve, ženske, ki imate okoli sebe take šibke osebe, spravite jih k pameti. –

Milena Jesenská maščevanja družbe nad dekleti ni doživela. Njeno pisanje odraža sovraštvo češke družbe do okupacijskih sil in do vseh Nemcev. Pregon Čehinj, ki so se bratile z Nemci, je bil podobno srdit kot pregon Nemk in Nemcev. In niso ga vodili in odobraval le moški. Po vojni so bile Čehinje, ki so se družile z Nemci, enoznačno pojmovane za izdajalke. Njihovi sonarodnjaki so se jim za izdajo maščevali tako, da so jih ostrigli lase 'na balin'⁴⁹. V mestu Frýdek so bile ženske prisiljene mesec dni pometati ulice in pri tem nositi znake na svojih hrbtih: 'Družila sem se z Nemci in izogibam se delu'. Samozvane varnostne sile so po vojni zapirale ženske le iz razloga, ker so se družile z Nemci ali pa so bile z njimi poročene. Čehinje, poročene z Nemci, so dolgo morale trpeti diskriminacijo, nositi obveze z oznako N, dobivale so 'nemške' porcije hrane ter bile celo internirane. Zaradi prekomernega stikanja z Nemci je bilo na podlagi 138. člena iz 27. 10. 1945, ki je kaznoval zločine proti narodni časti (t.i. 'mali Benešov dekret'), sojeno več kot 180 tisoč oseb in obsojenih več kot 46 tisoč. Zakon je izrecno omenjal intimna razmerja. Za zločin proti narodni časti je predvideval javno grajo, nekajmesečni odvzem svobode in denarno kazen. (Mitáčková 2008, 29)

Večino bremena so nosile ženske: ženske so bile strogo kaznovane za razmerja z Nemci (zaradi česar so med vojno imele določene privilegije), medtem ko so se Čehi po vojni še vedno lahko poročali z Nemkami, zaradi česar so se le-te lahko izognile prisilni izselitvi. Kljub temu je prišlo do nekaj sodnih procesov, v katerih so bili Čehi obsojeni za ljubezenska razmerja, ki so jih imeli z Nemkami po osvoboditvi. Razlike med kaznovanjem žensk za njihova medvojna dejanja in kaznovanjem moških za njihova povojna dejanja Frommer razlaga kot posledico razlik v razmerju moči. „Med vojno so bili Nemci alfa samci, ki so lahko izkoriščali spolna razmerja v svojo osebno korist; po vojni so na njihovo mesto stopili Čehi.“ (Frommer 2006, 121-127)

Verjetno najbolj odmevna primera žensk, ki so bile obtožene družjenja z okupatorjem, sta dve češki igralki, Adina Mandlová in Lída Baarová. Adina Mandlova so aretirali maja 1945 in obtožili kolaboracije. Po atentatu na Heydricha so se v

49 Kaznovanje žensk, ki so se družile z Nemci, je po vsej Evropi imelo podobne značilnosti, razlikovalo se je predvsem v moči preganjanja. Ženske so za izdajo kaznovali že med okupacijo s celo vrsto ukrepov- od družbene izolacije do nadlegovanja in telesnega kaznovanja. Značilno in dokaj široko razširjeno (zagotovo najbolj poznano je v Franciji) kaznovanje je bilo striženje las. Domnevno se je ženske tako kaznovalo tudi zato, da ne bi mogle neopazno ovajati, v resnici pa je tak način kaznovanja postal bolj razširjen šele kasneje, po končani vojni. (Warring 2006)

Narodnem gledališču sestali gledališki in filmski delavci, da bi obsodili umor protektorja. Adina Mandlová je bila prikladna 'žrtev' - živela je razkošno, bila je uspešna na filmskem platnu in v ljubezenskih razmerjih. Proti njej so pričali ljudje iz gledališkega in filmskega sveta. Po nekaj tednih zasliševanja pred preiskovalno komisijo je tudi Adina izdala svoje kolege, ki naj bi sodelovali z okupatorjem. Za Adino so bila obtežujoča dejstva snemanje filma v Berlinu, domnevno razmerje s K. H. Frankom ter dobri odnosi z Nemci, ki so ji pomagali pri igralski karieri. Izpostavljena je bila njena naklonjenost do Nemca Willyja Söhnela, ki je sicer izhajal iz Ostrave, izvrstno govoril češko ter po končanem zaslišanju celo pridobil češkoslovaško državljanstvo. Kljub temu dokazi proti njej niso bili dovolj trdni. Adina Mandlová se je uspela ubraniti vseh obtožb, nikoli pa se ni uspela znebiti sence sumničenj o kolaboraciji. Leta 1947 je emigrirala v Anglijo. (Homolová 2004)

Poleg pripovedovanja o govoricah, ki so se širile v krogu filmskih in gledaliških igralcev in zanje niso imele posebnih posledic, je Adina Mandlová obtožila Lido Baarovo razmerja s Josephom Goebbelsom, vohunskih dejavnosti ter ovajanja ljudi. Baarová, ki je bila tedaj še v britanski coni, in so jo kasneje privedli do Prage, je v zaslišanju spomladi 1946 imenovala vsa razmerja s pomembnejšimi Nemci, ki jih je imela Adina Mandlová. (Homolová 2004) Po ustanovitvi Protektorata je Lida Baarová veljala za nacistko in v svojem predvidevanju, da bo po vojni 'družbeno sankcioniranje' še hujše, je maja 1945 emigrirala do Nemčije. Na poti jo je zajela ameriška vojaška enota. Njena pot do Prage, kjer je bila obtožena izdaje, je vodila preko zapora v Münchnu ter psihiatrične ustanove. Policija je zasliševala tudi njeno družino. Pri enem zaslišanju je za srčno kapjo umrla Lidina mama, zaradi nastale bolezni so njenemu očetu morali amputirati nogo, njena sestra Zorka, ki je bila na začetku svoje igralske kariere, pa je zaradi psihičnega pritiska in prepovedi igranja v gledališču naredila samomor. Lidi Baarovi so sodili, vendar so številni pričali v njeno korist. Iz pripora so jo izpustili konec leta 1946, po februarškem prevratu 1948 je emigrirala, kljub temu pa se jo je oznaka ljubimke nacista Goebbelsa držala vse do njene smrti leta 2000. (Aidomoan 2008)

Dokaj prepustne in nejasno določene narodnostne kategorije, ki so bile posledice stoletja dolgega 'mešanja' češkega in nemškega naroda, so tekom vojne postajale vedno bolj okorele. Prebivalstvo se je bilo prisiljeno odločiti za članstvo v eni

od etničnih skupnosti. Razmerja med člani različnih skupnosti so posameznikom povzročala vedno več nevšečnosti in izzvala sankcije s strani pripadnikov lastne in druge etnične skupine. V središču napetosti med 'taboroma' je bila predvsem ženska seksualnost. Intimna razmerja z Nemci oz. gola sumničenja o njih so za ženske imele dolgoročne posledice, tako psihične kot fizične – s kaznovanjem, zaporom in izselitvijo iz domače skupnosti.

9 Spolno nasilje

Ko se je sovjetska vojska pomikala proti vzhodu in Evropo 'osvobajala' Nemcev, je za seboj pustila več milijonov posiljenih žensk. Ne le Nemke, vojaki Rdeče armade so posiljevali brez razlikovanja, tudi Rusinje, Poljakinje in Judinje, ki so bile osvobojene iz koncentracijskih taborišč.⁵⁰ Stalin in njegovi poveljniki so posilstva legitimirali. Na protest jugoslovanskega uradnika proti posiljevanju Romunk, Hrvatice in Madžark, ki so jih zagrešile sovjetske čete v Vojvodini, je Stalin odgovoril, kako da ne more razumeti vojaka, ki je več tisoč kilometrov prešel skozi kri in ogenj in smrt, in se želi pozabavati z žensko ali si vzeti malo priboljška. (Neary 2004, 9-10)

Žena je po tej logiki torej prepuščena na milost in nemilost moškemu- osvajalcu ali osvoboditelju. Posilstvo je za mnoge teoretike izraz čistega nasilja nad sočlovekom. Predpogoj za posilstvo je človeška anatomija, ki omogoča nasilno penetracijo falusa. „Že samo ta dejavnik je lahko zadostoval za razvoj moške ideologije posilstva. Ko so moški odkrili, da lahko posiljujejo, so tudi začeli posiljevati.“ (Brownmiller 1988, 19) Brownmiller se pri svoji razlagi posilstva kot orožja podreditve zateče k paraboli ženske iz prazgodovinskega obdobja, ki beži pred moškim napadalcem, vendar se kljub svojemu zagrizenemu upiranju ne more 'maščevati z enakim'. Trdi, da je bilo skupinsko

50 Anthony Beevor (2002) glavni razlog za posilstva vidi v alkoholu, ki naj bi, po prepričanju nacističnih oblasti, zmanjšal hitrost prodiranja in učinkovitost sovjetske armade, dejansko pa je dekleta in žene še bolj izpostavil spolnemu nasilju. Skupinsko posilstvo ni bilo nobena izjema, prej pravilo. Veliko večjo nevarnost so za ženske predstavljale vojaške enote, ki so sledile prvim, bojnim enotam. Medtem ko se zdi, da so vojaki vzhodno od Nemčije posiljevali ženske brez obzira na njihovo starost, izgled, nacionalnost ali status, pa se zdi, da so v Berlinu, navkljub domnevni oceni dveh milijonov posiljenih žensk (med katerimi je bila večina posiljena večkrat) dekleta in žene že 'izbirali' tako, da so jih oddvojili od skupine, ki se je pred vojaki skrivala v raznih zakloniščih. Vojaki Rdeče armade naj bi v poznejših stadijih vojne, tako trdi Beevor (2002, 326), ženske smatrali bolj za vojni plen kot za nadomestni objekt maščevanja Wehrmachtu.

nasilje, ki ga je nad eno žensko zagrešila tolpa ropajočih moških, eno od prvih oblik jetništva. Posilstvo ni postalo le „posebna pravica moškega, temveč tudi osnovno orožje nasilja moškega nad žensko, glavno sredstvo njegove volje in njenega strahu.“ (Prav tam) Posilstvo je tako izraz moške premoči nad žensko. Falus je izraz razmerja med družbenima spoloma. Brownmiller posilstvo v vojni pojasnjuje kot posledico moči (izključno) moških, ki jim jo daje orožje in potrebe določenih vojakov, da ženski, sami sebi in drugim moških dokažejo svojo izbojevano premoč. Podobno Mary Dale (v Bourke 2007, 359) trdi, da vojaška invazija ni nič drugega kot nadgradnja posilstva/ginocida. Posilstvo naj bi bilo umazani dar, ki si ga delijo moški na obeh straneh. Je skrita zveza, ki povezuje vojščake in jim daje energijo.

Albanese (2001, 1012) posilstva postavlja v širši družbeni kontekst, ki arhaizira odnose med spoloma v vsakodnevem življenju in institucionalizira patriarhalno nadvlado. Iz tega, militarizma in vojne, ki slavi potencirano moškost in družbeno sankcionirano nasilje, izhaja večje občutenje moške moči in pravic. Vojak in patriot izpolnjuje svojo družbeno vlogo, ko brani kri in zemljo. Ko brani ženske, brani svojo kri. Z izgonom sovražnika brani in 'čisti' zemljo. Neizpolnjevanje teh nalog vodi do ponižanja in poraza. Spolno nasilje nad ženskami je eden od načinov, kako uničiti njihov narodni ponos, moškost in čast. (Albanese 2001, 1012) Podobno Šmausova (2004, 15) posilstva smatra za strukturno nasilje, ki je ravnodušno do posameznikov, saj se na njih le udejanja določen skupinski cilj. „To so lahko tako politična, narodnostna, etnična ali samo 'moška koalicija', ki na svojih žrtvah demonstrirajo lastno premoč. V vseh teh konstelacijah možje preko nasilne prilastitve ženskih teles odtujujejo nasprotnikovo 'telo' in ga spreminjajo v telo matere strani, matere domovine, domače etnije ali naroda, matere cerkve itd.“ (Prav tam)

Žensko telo naj bi bilo torej teritorij, na katerem vojskujejo moški tako ene kot druge strani. Ženske niso le 'postranska škoda', pač pa so ciljna tarča nasprotne sovražne strani, ki preko nasilja nad ženskami ruši temeljne družbene odnose in neposredno prizadene svojega nasprotnika. Posilstvo žensk v konfliktnih situacijah je mišljeno ne le kot napad na ženske, pač pa kot dejanje proti narodu ali skupnosti. Enačenje ženske s teritorijem podpira diskurz o invaziji sovražne vojske kot posilstvu države/naroda. 'Znásilnění Československa' (posilstvo Češkoslovaške), ki se pojavlja v številnih strokovnih in laičnih tekstih, implicira vdor armade (falusa) na ozemlje (žensko telo)

druge države. V tem kontekstu je cel narod feminiziran. Uvedba protektorata namiguje na nezmožnost Čehov in Čehinj, da sami vodijo državo in zagotovijo primerno politično in družbeno ureditev, zato je narod postavljen pod varstvo skrbnika v podobi očetovskega lika Adolfa Hitlerja.

Pri preučitvi spolno determiniranega nasilja na ozemlju Češke in Moravska se bom osredotočila na naslednje aspekte: spolno nasilje med 'divjim' izgonom, spolno nasilje v taboriščih in spolno determinirano strukturalno nasilje (npr. izmenjava ugodnosti).

Maščevanje Čehov nad Nemci za vse preživete trpkosti v času okupacije je bilo etnično motivirano. Navkljub trdnim in čvrstim kategorijam narodnosti, ki vladajo razmišljanju in dejanjem tistih, ki izvajajo etnično čiščenje, je spol odločilni dejavnik viktimizacije. Delno zaradi prepričanja, da je ženska središče naroda – biološko pa tudi dejansko in kulturno. (Naimark v Neary 2004, 3) Praksa posiljevanja žen je še posebej razširjena tam, kjer je tradicionalna moška nadvlada ogrožena z 'modernim' gibanjem za enakopravnost žen, ali pa tam, kjer je nadvlada enih mož ogrožena s strani drugih, npr. v vojnah in etničnih čistkah. (Šmausova 2004, 14) Ko se je nemška armada umikala pred napredujočo rusko armado, so češka milica, komunistične skupine in t.i. vojska 'Svoboda' napadle nemške civiliste tako na njihovih domovih kot na ulicah. Oboroženi Čehi niso kaj posebno razlikovali med antifašističnimi Nemci, 'Heinleinovci' ali povsem nepolitičnimi osebami. „V izbruhu nasilja, ki je šokiral celo izkušene sovjetske tankovske poveljnike in politične uradnike, so Čehi pretepli Nemce, na njih streljali, jih prisilili, da opravljajo ponižujoča in smrtno nevarna dela brez vsakršnega usmiljenja.“ (Naimark 2001, 115) Čehi niso razlikovali med osebami ženskega ali moškega spola. Neki poveljnik češkoslovaške armade je po koncu vojne svojim vojakom tako pripominjal: „Bodite trdni v postopanju proti Nemcem...nemške ženske in Hitlerjeva mladina so prav tako krivi nemških zločinov. V ravnanju z njimi bodite neusmiljeni.“ (Bryant 2007, 236) Številna pričanja o dogajanju v času osvoboditve in 'divjega izгона' kažejo na to, da so bili žrtve poveljnih pobojev tako moški kot ženske in otroci. Nasilje pa je pogosto imelo spolne konotacije – od posilstev do poškodb spolnih udov.

Kratek povzetek enega izmed številnih pričevanj o poveljnem nasilju: 6. maja je skupina mladih čeških mož in deklet vdrla v praško bolnico Luftwaffe. S strojnicami v

rokah so od medicinskih sester Rdečega križa in bolnikov zahtevali, da zapustijo stavbo. Iz skupine so izbrali deset bolnikov in deset medicinskih sester in jih prisilili, da so proti centru Prage korakali v koloni po dva, prepevajoč nemško himno. Na trgu so se na ukaz morali popolnoma sleči. Kakršen koli odpor je bil sankcioniran s tepežem. Ena od deklet, Ingrid Langer, ki je slutila, kaj sledi, je izrabila nepazljivost 'stražarjev' in zbežala. Golo dekle je ujela skupina moških, ki se je skušala okoristiti s stvarmi iz opustelih stanovanj. Dekle so zvezli v prvo nadstropje hiše, ki so jo pravkar izropali, in kjer je na tleh ležala mrtva mlada žena s jokajočim dojenčkom. Posiljevali so jo dokler ni izgubila zavesti. Preostalih devet medicinskih sester je množica na trgu z grožnjami nagovarjala k temu, da bolnikom odtrgajo genitalije. To so zavrnilo in skupaj z bolniki umrle pod streli brzostrelk. (Hoyer v Pust, 1998).

Nemci so po osvoboditvi češkega ozemlja izgubili delo in vsakršno možnost preživljanja. Bili so internirani v približno petdeset delovnih taborišč, kjer so zaporniki po dvanajstih urah dela dobili minimalno količino hrane. Mnogo se jih je vdalo in ubilo. Med selitvami naj bi umrlo približno 272.000 Nemcev, neposredno zaradi nasilja in pobojev, posredno pa zaradi bolezni, samomorov in izpostavljenosti neugodnim pogojem. (Neimark 2001, 118-121) Politika vlade in prepričanje ljudstva so težili k temu, da se izžene vse tri milijone Nemcev. Preden so jih prisilili, da zapustijo svoja bivališča, so Nemci pogosto imeli le nekaj deset minut, da vzamejo najosnovnejše stvari. Selitev Nemcev iz Brna se je v zgodovino zapisala kot 'pohod smrti'. Dela zmožni Nemci med 14. in 60. letom so se morali zbrati v taboru v Brnu- Maloměřicích. „Verjetno ni obstajala nobena misel, ki bi določala, kaj naj se zgodi z ženskami, otroci in starimi ljudmi. Radikalci so jih hoteli pregnati preko meje v Avstrijo, drugi so predlagali, da se jih nastani v nekaterih obmejnih občinah.“ (Glantz 2006, 147) Po številnih zahtevah brnskih podjetij, je svet pokrajinskega narodnega odbora 29. maja privolil v odselitev nemškega prebivalstva iz Brna. Dan kasneje je, pod pritiskom delavcev, ki so se odločili odselitev izpeljati sami, če državni organi ne bodo 'ustrezno' ukrepali, padla odločitev, da se Nemce izžene za avstrijsko mejo. (Prav tam) „Po poniževanju in skrbnemu pregledu njihovih torb, se je kolona žensk, otrok in starcev pozno ponoči odpravila /../ proti avstrijski meji, ki pa je bila takrat zaprta.“ (Beneš in Kural 2002, 221) Po zavrnitvi so bili poslani nazaj in internirani za mesec in pol. Izbruhnila je epidemija, v kateri je umrlo 445 ljudi. (Prav tam) Zavezniške sile so prihod beguncev pogosto zavračale z zahtevami po bolj humanem transportu, ki bi

obenem odgovarjal kapaciteti ciljnih območij, da beguncem zagotovijo hrano in bivališče.

Največji del populacije v taboriščih so predstavljale žene in dekleta. Kot je pogosto v drugih konfliktih, so bile tudi tu žene, otroci in včasih stari ljudje ločeni od mož in fantov⁵¹. Slabim razmeram v taboru, izbruhom epidemij, nezadostni hrani, grobemu ravnanju z jetniki, so se pridružili še spolni napadi in posledično spolne bolezni- gonoreja in sifilis. Nemci so bili sovjetskim vojakom pogosto hvaležni za prisotnost, saj so jih varovali pred najbolj brutalnimi napadi Čehov. To ne velja za nemške žene in dekleta. Ne glede na to, kako zgrožena je bila sovjetska armada ob češkem pogromu nad Nemci, maščevanju se je tudi sama pridružila. „Kot na drugih območjih, gosto poseljenih z nemškim prebivalstvom, so [na Češkoslovaškem] Sovjeti svoje maščevanje za strašno vojno izvajali preko napadov, posilstev, množičnega posiljevanja in umorih po posilstvu“ (Naimark 2001, 116) Iz delovnih bataljonov so sovjetski vojaki izbirali najlepše ženske in dekleta in jih večkrat posilili preden so jih pustili nazaj na delo. Češki poveljniki taborišč za Nemce so sovjetskim vojakom dovolili vstop v ženska taborišča, kjer so si izbrali dekleta za posiljevanje ali skupinska posilstva. (Naimark 2001, 119)

Šmausová (2002, 16-17) analizira dnevnik mlade igralka Margarete Schellove, ki je bila maja 1945 odpeljana iz svojega stanovanja v Pragi, da bi z drugimi ženskami postavljala barikade, od osvoboditve mesta je bila internirana v raznih delovnih taboriščih, po letu dni pa je končno dobila odločbo, da se mora izseliti. Dnevnik je poln opisov vsakodnevnega trdega življenja, ki omogočajo vpogled v razne aspekte družbenega spola. Kljub temu, da so bili v taborišču prisotni češki stražarji, je ženam neprestano grozilo, da jih spolno napadejo ruski vojaki. Grožnja posilstva se v dnevniku ponavlja vse do konca leta. Ta kratek sestavek v maju 1945 je le odraz vsakodnevnega življenja v ženskem taborišču:

9.maja: V noči naenkrat zaslišimo krik straže, težke korake, nato nenadoma tišina. Ponovno so prižgali luč, eden od stražarjev je vstopil in rekel po češko:

51 V Lidicah in Ležakih so Nemci ločili moške od žensk in otrok. Moške so pobili, večina žensk je bila odpeljana v taborišče Ravensbrück, otroke pa so glede na njihovo 'genetsko' primernost in možnost prevzgoje ali pobili ali pa odpeljali v prevzgojne zavode v Nemčijo. Verjetno eden najbolj znanih primerov ločitve po spolu in s tem povezane usode je dogajanje v Srebrenici- moški so bili pobiti, ženske, otroci in stari ljudje pa so bili pregnani v begunstvo.

Bodite popolnoma mirne, skrijte se pod odejami, so tukaj Rusi. Luč je zopet ugasnila. Rita in jaz se treseva po vsem telesu, ne drzniva si niti šepetati. Nikoli nisem verjela novicam o ogabnih dejanjih Rusov in njihovem stalnem posiljevanju žensk, ki jih je širila nemška propaganda, gotovo ne v tej razsežnosti. Sedaj pa mi srce tolče skoraj kot ponorelo. Je to za nas tuj narod, o katerih malo vemo. Rusi! Sedaj nas to neznano polni z grozo. [...] Iz velike dvorane so odpeljali štiri dekleta in obljubili, da jih čez dve uri vrnejo. [...] 11. maja ob 8. zjutraj so se dekleta pojavila popolnoma izčrpana. Takoj so se ulegle. Vse so bile posiljene. To slišim od ostalih, ki so bili tako netaktni, da so jih vprašali, kako je bilo. (Prav tam)

Odlomek iz dnevnika ženske, ki je bila internirana v delovnem taboru, dopušča vpogled v položaj žensk v taboriščih, ki živijo pod stalno grožnjo posilstva, ter sodelovanje čeških paznikov pri posiljevanju žensk s strani sovjetskih vojakov. Iz odlomka izhaja tudi pomen posilstev v vojni. Posilstva žensk so pogosto uporabljena z namenom ustrahovanja, uničenja nasprotnika, da demoralizira, pa tudi da poveča vojaško moralo na svoji strani. Stalin je sovjetskim vojakom obljubljal 'malo zabave', nemški nacionalsocializem pa je z zgodbami o posiljevanju sovjetskih vojakov skušal prepričati nemško prebivalstvo k čim hitrejšemu odhodu iz vzhodnih ozemljih. Posilstvo v vojni je učinkovito orodje za zastraševanje in demoralizacijo nasprotnika ter ima tako vojaško pobudo kot učinke.

Z vzponom nacionalistične ideologije, vojne propagande in militarizma moški močneje občutijo upravičenost do svojih žensk in žensk narodnega sovražnika. Vendar pa v določenih pogojih moški ne morejo uživati pravic okrepljene institucionalizirane moške nadvlade, ki jo promovira nacionalistična ideologija. V takem kritičnem času naj bi se moški, zaradi občutka nemoči ali dojete izgube moči, zatekali k nasilju. Posilstvo pomeni sredstvo za ponižanje sovražnika in uničenje kulturne, tradicionalne in verske integritete družbe. Nekatere ženske postanejo žrtve spolno determiniranega nasilja ne le, ker so ženske, ampak ker so ženske pripadnice etnične skupine. Nacionalna ideologija poudarja skupne temelje spola in nacionalnosti, nacionalistična propaganda pa poudarja razlike in spodbuja tekmovalnost in nasilje (Albanese 2001, 1003-1007) Vendar, kot pravilno zaključuje Albanese, takšna ideologija postavlja ženske v nevarnost spolno determiniranega nasilja s strani narodnega sovražnika.

McCormick (2001, 123) opozarja, da spolno determiniranega nasilja ne bi smeli pojasnjevati kot določenega s etnično in nacionalno identiteto, saj to samo krepi patriarhalni (nacionalistični, rasistični) diskurz posilstva, ki pravi, da so ženske le stvar, za katero bojujejo moški in ki skušajo spodkopati nadzor drugih 'plemen' nad ženskami in reprodukcijo, da bi jih ponižali. McCormick komentira film *Osvoboditelji* in osvobodenci (BeFreier und Befreite), ki ga je posnela Sander Helke. Film, ki obravnava do nedavno 'tabu temo' – množična posilstva žensk v Berlinu in druge oblike spolnih odnosov med ruskimi vojaki in ženskami, tudi spolno nadlegovanje, prostitucijo, razmerja iz koristoljubja in ljubezen – je naletel na številne kritike. McCormick (2001, 120-121) poudarja, da je Sander ponovno potegnila posilstvo v seksualni kontekst, saj ga je navezala na druge heteroseksualne odnose (nasprotno kot številne druge feministke). Pri teh feministkah naj bi bila problematična prav ta jasna razmejitev nasilja od seksualnosti⁵². Helke Sander naj bi skušala uteči nacionalističnemu diskurzu, prav tako kot je to storilo 'pet čarovnic', pisateljic in novinark na Hrvaškem, ki so se drznile izreči proti pojmovanju Muslimank kot nacionalnega telesa, posiljenega s strani Srbov. Hrvaški nacionalistični diskurz je namreč posilstva muslimank zopet zlorabil za promocijo lastnih interesov. Trditev, da so bile posiljene konkretne ženske in ne, simbolno, nacija, je naletelo na splošno ogorčenje in tako sovražno nastrojeno propagando, da se je 'pet čarovnic' moralo izseliti. (Slapšak 2000, 51-56)

Posilstva so bila dolgo 'tabu' tema. Šele z množični posilstvi bosanskih Srbov nad bosanskimi Muslimankami se je odprlo brezno množičnih posilstev, od Berlina pa do Nankinga. Ženske, ki so bile posiljene, se soočajo z osebnimi težavami in nasprotovanjem okolja, ki bi na to raje pozabilo. Posilstvo stigmatizira.⁵³ Ženska, ki je bila posiljena, velja za nečisto. Njena etnična skupina jo dodatno sankcionira z

52 Intervjuvanci, ki so služili v sovjetski armadi na koncu druge svetovne vojne, posilstva pojasnjujejo kot posledico moških bioloških nagonov, kot željo po spočetju življenja ali pa kot željo po maščevanju za vse grozote, ki so jih Nemci storili v Sovjetski Zvezi. Eden od intervjuvancev pojasnjuje posilstva kot splet treh okoliščin: izrecne Stalinove odobritve pustošenja; dejstva, da naj bi v sovjetski armadi proti koncu vojne služili navadni kriminalci; in drobne buržoazije, ki jih je premagal razburljivo občutek, da je v vojni vse dovoljeno. Nekaj intervjuvancev je poudarilo uradno protinemško propagando. Kljub temu, da so vojaška pravila prepovedovala posilstva in je bilo za ta prestopok kaznovano nekaj ruskih vojakov, kaznovanje ni bilo niti približno dovolj razsežno, da bi lahko preprečilo tako množična posilstva, kot so bila ta spomladi 1945. (McCormick 2001, 105-106)

53 Mevlinda, ki je uspela zbežati v Zagreb in tam opraviti splav, pravi: „Najhujši so se mi zdeli prvi dnevi ujetništva. 'Vikendica' je bila za mene taborišče, pravo taborišče. Tam so me prvokrat posilili. V tej 'vikendici' sem se zavedla, da sem žrtev in da bom vedno, dokler živim, nosila to oznako. Posiljevanje razčloveči. Postaneš truplo, s katerim divjaki lahko delajo, kar hočejo.“ (Vranić 1996, 204-205)

izločitvijo iz skupnosti in stigmatizacijo. 'Nečistost' žrtve je problem njene etnične skupine, ampak na ženski sami je, da se sooči s fizičnimi in psihičnimi posledicami. Oцени dveh glavnih bolnišnic v Berlinu se gibata med 95.000 in 130.000 žrtev posilstva, med katerimi jih je za posledicami posilstva umrlo vsaj 10.000, večinoma zaradi samomora. Stopnja smrti naj bi bila še veliko višja med 1,4 milijona žrtvami posilstva v Vzhodni Prusiji, Šleziji in Pomeransku. Vseh Nemk, ki so bile posiljene med in neposredno po drugi svetovni vojni, naj bi bilo približno dva milijona. (Beevor 2002, 410) Natančno število ne bo nikoli znano, saj tako ženske kot moški prikrivajo, da so bili žrtve spolnega zlorabljanja. Kljub temu, da so se posilstva dogajala v ogromnem obsegu, žrtve o njem ne govorijo. Po številnih intervjujih z ženskami, ki so bile izseljene iz vzhodne Evrope, je Neary (2004, 13-18) zaključila, da jih je utišala kolektivna krivda, ki jo nosijo Nemci.

Grossmann (v McCormick 2001, 119) trdi nasprotno. Na samem začetku naj bi se govorilo o posilstvih. Vendar pa so bile kritika 'osvoboditelja' v sovjetski coni vedno prepovedane. V zahodni Nemčiji so bile vstran potisnjene v procesu vsesplošne krepitev moškosti v zgodnjih petdesetih letih. Na posilstvo se je moralo pozabiti, da bi nemški moški ponovno pridobili samozavest, ki je bila načeta zaradi poraza nemške vojske.⁵⁴ Dejstvo, da so bile nemške žene posiljene, je bila dojeta predvsem kot udarec moškemu ponosu.

„Moški podjarmljenega naroda imajo običajno posilstvo 'svojih žensk' za dokončno ponižanje, spolni coup de grace. ././ Obramba žensk je bila dolgo znak moškega ponosa, enako kot je bilo lastništvo nad ženskami znak moškega uspeha. Posiljevanje, ki ga vrše zmagovalni vojaki, poruši vse preostale iluzije moči in lastnine moških premagane strani. Telo posiljene ženske postane ceremonialno bojišče, paradna steza zmagovalčevega pozdrava zastavi. Dejanje, ki je izvršeno nad njenim telesom, je sporočilo moškega moškemu živi dokaz zmage enega ter neuspeha in poraza drugega.“ (Brownmiller 1988, 40)

54 V dnevniku ena ženska iz Berlina, ki se je predala dvema pijanima sovjetskima vojakoma, da bi rešila sebe in moža, popisuje, kako je „potem morala svojega moža potolažiti in pomagati okrepiti njegov pogum. Jokal je kot otrok.“ Moški, ki so bili priča posilstvom, so se sramovali, da niso zmogli zavarovati žensk. Tisti, ki so se kasneje vrnili z bojišč in taborišč, so le težko sprejeli, da so bile njihove zaročenke ali žene posiljene, in so jih pogosto zapustili. Približno 90 odstotkov posiljenih žensk naj bi opravilo splav (čeprav se ta številka zdi zelo visoka), saj so se zavedale, da njihovi partnerji nikoli ne bi sprejeli otroka v svoj dom. (Beevor 2002, 411-412)

Vojno se bojuje preko ženskega telesa. Žensko telo je zopet pojmovano kot simbol narodnega telesa. Obnova naroda pa je pomembnejša od duševnega in fizičnega zdravja ženske same.

V pogojih okupacije in v drugi češkoslovaški republiki so ženske svoje telo uporabljale tudi kot sredstvo za dostop do dobrin in ugodnosti. Trgovina izmenjave naklonjenosti oz. seksualnih služb za ugodnosti je cvetela zaradi omejenih možnosti žensk, da do njih pridejo po drugi poti. „Tam, kjer imajo možje moč, in ženske samo telo, izhaja nasilje proti ženam prav v tem, da jim primanjkuje drugih virov.“ (Šmausová 2004, 19) Češke žene so se v času okupacije družile z Nemci, saj so jim ta razmerja prinašala določene koristi, nemške žene pa so po vojni unovčevale naravno dobrino-telo, seksualnost ali le naklonjenost. V taboriščih kaj drugega kot to niso imele na razpolago. „V vsakodnevnem življenju bi se vzajemna seksualna privlačnost lahko zdela povsem samoumevna, s pogleda sociologije pa je potrebno poudariti, da odnosi med spoloma tvorijo 'stransko', posebno strukturo, ki pogosto križa interese glavnih struktur moči.“ (Prav tam) Sovražni odnos med člani zmagovitih in poraženih narodov je možen le med tekmujočimi heteroseksualnimi člani moškega spola. V spolno dihotomnih konstelacijah možje in žene, ne glede na vse bojne linije, težijo k seksualni izmenjavi, prostovoljno ali pod prisilo, pridobitno ali nepridobitno. „Seksualnost je vseprisotna in vpliva na dejanja in procese, ki z njenim obstojem ne računajo.“ (Prav tam)

10 Sklepna razprava

Obdobje druge svetovne vojne je v zgodovini feminističnega gibanja na Češkoslovaškem skoraj popolnoma prezrto. Raziskovalci se večinoma zadovoljijo s trditvijo, da so po vzpostavitvi nacistične nadoblasti bila ženska društva razpuščena skupaj z ostalimi češkimi organizacijami, Čehinje pa so pod novim režimom trpele podobno kot njihovi sonarodnjaki. Emancipacija žensk naj bi v času okupacije popolnoma nazadovala. Le majhno zanimanje za politike, ki so zadevale specifično ženske, in za nove vloge, ki so jih ženske sprejele ali so jim bile dodeljene v novih razmerah, je le težko razumeti, če zavrnamo predpostavko, da je družba homogena in

enovita celota. Navsezadnje te ženske niso živele v vakuumu. Dogodki in procesi, ki so se odvijali tekom druge svetovne vojne, so vplivali na življenje posameznika/-ce in opredeljevali možnost za njegovo/njeno delovanje tudi preko spolne identitete.

Pri tem je potrebno ponovno izpostaviti dejstvo, da ženske niso homogena enota in da je spolna identiteta le ena od identitet, ki jo posameznik/-ca ima. Ločnice med njimi vzpostavljajo med drugim etnična pripadnost (v raziskovanem obdobju kot najpomembnejše določilo statusa in posledično usode osebe), družbeni in ekonomski položaj, starost, izobrazba idr. Prav tako je potrebno ponovno poudariti, da ženske niso bile enoznačno žrtve, ne patriarhalnega in ne nacističnega sistema. V dani družbeni konstelaciji so se, da bi uresničile svoje interese, posluževale razpoložljivih resursov – včasih uspešno, velikokrat neuspešno.

Politična in družbena ureditev v medvojnem in povojnem času je – v primerjavi z medvojnim obdobjem, ko je ustava prve Češkoslovaške republike formalno odpravljala kakršnekoli s spolom povezane privilegije – dajala prednost ureditvam, ki so bile zasnovane na dihotomiji spola in dodeljevanju pravic glede na spol. Vzpon desničarske ideologije, patriotskega občutenja in nacionalizma, ki so izšli iz dejanskega in dojetega položaja ogroženosti skupnosti, je vodil v dodeljevanje različnih, posebnih vlog ženskam in moškim v projektu ohranitve naroda in njegove kulture. Ženska gibanja in posameznice same, ki so se z novimi vrednotami in ideologijo lahko poistovetili, so v novonastali situaciji ter v odsotnosti liberalnih in levičarskih 'tekmič' videli priložnost za prevzem vodstva nad ženskim delom družbe. Verjela so, da lahko v zaostrenih družbenih razmerah postanejo enakopravni partnerji pri projektu ohranitve in prenove naroda. Po bridkem razočaranju, ko so jim njihovi sonarodnjaki odrekli članstvo v reprezentativnem telesu češkega naroda, so svoje napore usmerile v področja, ki so jim ga odkazali moški in ki so se, odkrito rečeno, tudi skladala z njihovo predstavo o vlogah, ki pristajajo ženskam. Njihova pozornost je veljala zasebni sferi in njihova klasična predstava o ženski kot materi, ženi in skrbnici doma se je stapljala s predstavami desničarsko usmerjenega političnega predstavništva. Na veljavi je pridobil prav zasebni prostor, saj je javni prostor po vzpostavitvi protektorata postal bolj kot ne oder za izkazovanje podpore in lojalnosti nacističnemu režimu. Levičarsko in liberalno usmerjeni posamezniki so bili v umik v zasebni prostor bodisi prisiljeni ali pa so se iz represivnega in dušечеlega javnega prostora sami umaknili. Pri usmerjanju prebivalstva v

'nepolitično politiko' in ohranjanju narodne zavesti preko kulture in vzgoje pa se je del ženske populacije izkazal za dobrega pomočnika nastavljeni češki vladi in nacističnemu režimu.

Močnejše občutenje pripadnosti narodnosti skupnosti in občutek nuje po večji narodni koheziji sta izhajala iz neposredne nevarnosti in novonastalega položaja, ki je ti skupnosti grozil z uničenjem. Nacistični režim si je prizadeval ločiti prebivalstvo na dve ločeni, trdno zamejeni etnični skupini. V stoletja dolgem sobivanju so se pripadniki nemškega in češkega naroda med seboj poročali in dokaj lahko prehajali iz ene v drugo skupnost. Ločiti med njimi je bila tako praktično skoraj nemogoče in prisiljeno, vendar pa se je pridobljeni/dodeljeni status pripadnosti enemu narodu v miselnost ljudi 'zakoreninil' in vplival na delovanje dotičnega prebivalstva med vojno in po njej. Nemci, s katerimi so Čehi dolgo živeli v eni politični enoti, so postali sovražniki. Nacionalsocialistični režim in njegova agresivna politika je med vojno spremenila nemško govoreče prebivalce v vsesplošnega nemškega sovražnika, ki že stoletja ogroža češki narod. Po koncu vojne je bilo potrebno izgnati vse Nemce, saj naj bi bilo varnost države mogoče zagotoviti le z odstranitvijo vseh pomembnejše manjšine. Podobno kot Nemci so tudi Čehi skušali ločiti prebivalstvo na dva dela, kar se je izkazalo za težko izvedljivo nalogo.

Ženske so v procesu zamejevanja etničnih skupnosti igrale posebno simbolično in biološko vlogo. Njihova seksualnost je pomenila čast naroda. Preko intimnih razmerij s pripadniki nasprotnega tabora so onečastile ne le sebe, pač pa tudi svojo družino in narod. Rodilne funkcije in maternice so postale ključnega pomena za preživetje naroda in ženske so bile te, ki so narodno zavest in kulturo prenašale na potomce. Zato je morala družba njihovo seksualnost veliko bolj strogo nadzorovati kot moško. Obenem pa so ženske veljale za osebe, ki svojo narodnostno identiteto veliko lažje spremenijo kot moški – preko poroke so ženske namreč izgubile narodnostno pripadnost enega in pridobile narodno pripadnost drugega naroda. Moški so bili očitno tako izoblikovane odrasle osebe, da 'prevzgoja' ni bila več mogoča in so narodno pripadnost obdržali. Ta za mene absurdni argument podpira javna razprava o narodnostno eksogamnih zakonih, ki se je razvila po koncu druge svetovne vojne, in odnos češkoslovaške vlade do teh zakonov.

Nacionalizacija ženskega telesa in ženske spolnosti je ženske postavila v posebno ranljiv položaj. Zaradi intimnih razmerij s člani nasprotnega tabora jih je njihova etnična skupnost izločila ali kako drugače sankcionirala. Bile so vojni plen in tarča napadov sovražnika, ki se je preko njih želel maščevati nasprotniku. Obe teoriji, ne glede na to, da prihajata iz (feminističnih) krogov, kritičnih do teorij in procesov nacionalizma, podpirata prav ta isti nacionalistični diskurz. Ženske niso več posameznice, ki so bile zlorabljene in posiljene, pač pa postane njihova bolečina 'bolečina' naroda in udarec narodnemu (in moškemu) ponosu. Da bi se temu diskurzu lahko izmaknili, je potrebno zavrniti posploševanje in preučiti celotno paleto odnosov v spolno dihotomni heteroseksualni strukturi. V odsotnosti ali omejenosti drugih družbenih resursov, so ženske svoje telo uporabile kot sredstvo za preživetje, zaščito (lastno ali za koga drugega), pridobitev določenih privilegijev ali za doseg kakšnega drugega cilja. Včasih so se tudi zaljubile, le da je njihovo razmerje s pripadnikom druge narodnostne skupine v tem času neizogibno postalo politično dejanje.

Tradicionalne napetosti in nasprotja med češkim in nemškim narodom so se med vojno preoblikovali v medsebojno sovraštvo. Vzpostavljena meja med narodoma je bila umetno ustvarjena in sporna. Izgon nemškega naroda in Čehinj, ki so imele nemškega zakonca, je prišla navzkriž s potrebami gospodarstva v povojni družbi po delovni sili. Legitimnost izselitve naroda se je ustavila ravno pri temu kamnu spotike – pri čeških soprogah. Narod si ne bi smel dovoliti dodatne izgube 'svoje krvi'. Sovraštvo do Nemcev pa je imelo tudi svoj funkcionalni namen – dvoumnost delovanja češkega predstavniškega telesa ter posameznih Čehov v protektoratu je vodilo v razkol češke družbe – v sovraštvo vsega nemškega pa so se lahko poistovetili vsi Čehi. Gradnja narodne enotnosti, to kar Tonči Kuzmanić imenuje 'narodnjaštvo', je bilo potrebno za odmik od stare realnosti, polne konfliktov, in stvaritev nove socialistične države. V tem novem projektu so ženske zopet 'igrale' pomembno vlogo – kot delovna sila in kot matere ter skrbnice domačnosti.

11 Literatura

Adamec, Jan. 2006. Bílá Hora odčiněna: Konfiskace a rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa. *Pražský web pro studenou válkou* 3 (1). Dostupno prek: http://www.praguecoldwar.cz/knihovnicka_aktualit_8.htm (19. marec 2009).

Aidomoan, Zuzana. 2008. Lída Baarová a Joseph Goebbels: Románek s krutou dohrou. *Mladá žena*, 2. april. Dostupno prek: <http://www.mladazena.cz/scripts/detail.php?id=349162> (25. januar 2009).

Albanese, Patricia. 2001. Nationalism, war and archaization of gender relations in the Balkans. *Violence Against Women* 9 (7): 999-1023.

Alrich, Amy A. 2003. *Germans displaced from the East: crossing actual and emagined Central European Borders, 1944-1955*. Disertacija. Ohio: The Ohio State University.

Anderson, Benedict. 1998. *Zamišljene skupnosti: O izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis.

Arendt, Hannah. 1996. *Eseji o politici*. 2. pogl. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.

--- 2007. *Eichmann v Jeruzalemu*. Ljubljana: Študentska založba.

Arburg, Adrian von. 2008. *Das Protektorat Böhmen und Mähren 1939- 1945 – ein kurzer Abriss seiner Entstehung und Entwicklung*. München: Grin Verlag.

Baines, Erin K. 2003. Politika tijela i ruandska kriza. *Third World Quarterly* 24 (3): 479-493.

Beauvoir, Simone. 1953. *The Marquis de Sade*. New York: The Grove Press. Dostupno prek: <http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=9019109> (15. februar 2007).

Beneš, Zdeněk in Václav Kural, ur. 2003. *Facing history: the evolution of Czech-German relations in the Czech provinces, 1848-1948*. Praga: Gallery.

Beevor, Anthony. 2002. *Berlin: The Downfall 1945*. London: Viking.

- Brenner-Wonschick, Hannelore. 2006. *Die Mädchen von Zimmer 18: Freundschaft, Hoffnung und Überleben in Theresienstadt*. München: Knauer Taschenbuch Verlag.
- Bourke, Joanna. 2007. *Rape: A history from 1860 to the present*. Lancaster: Virago Press.
- Brownmiller, Susan. 1988. *Proti naši volji: moški, ženske in posilstvo*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije.
- Bryant, Chad. 2006. The language of resistance? Czech jokes and joke-telling under Nazi occupation, 1943-45. *Journal of contemporary history* 41: 133-151.
- 2007. *Prague in black: Nazi rule and Czech nationalism*. Cambridge in London: Harvard University Press.
- Burešová, Jana. 2001. *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Butler, Judith. 2001. *Težave s spolom: feminizem in subverzija identitete*. Ljubljana: ŠKUC.
- Duchacek, Ivo. 1950. The strategy of Communist infiltration: Czechoslovakia, 1944-48. *World Politics* 2 (3): 345-372. Dostopno prek: <http://links.jstor.org/sici=00438871%21895004%292%3A3%3C345%3ATSOCIC%3e2.0.CO%3B2-0> (7. december 2007).
- Hořák, Martin. 2008. *Im Totaleinsatz: Zwangsarbeiter tschechischen Bevölkerung für das Dritte Reich*. Praga, Berlin: Deutsch-Tschechische Zukunftsfond in Dokumentationszentrum NS-Zwangsarbeit Berlin-Schöneweide der Stiftung Topografie des Terrors.
- Ericsson, Kjersti in Eva Simonsen. 2008. On the border: the contested children of the second world war. *Childhood* 15 (3): 397-414. Dostopno prek: <http://chd.sagepub.com/cgi/content/abstract/15/3/397> (5. september 2008).
- Feinberg, Melissa. 2002. Democracy and its limits: gender and rights in the Czech lands, 1918-1938. *Nationalities papers* 30 (4): 553-570.
- 2003. Gender and the politics of difference in the Czech lands after Munich. *East European Politics and Societies* 17 (2): 202-230.

--- 2006. Dumplings and domesticity: women, collaboration, and resistance in the Protectorate of Bohemia and Moravia. V *Gender and war in twentieth-century Eastern Europe*, ur. Nancy M. Wingfield in Maria Bucur, 95-110. Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press.

Freudlovský, František. 1946. *Československé dějiny: stručný přehled*. Brno: Ústřední učitelství nakladatelství a knihkupectví.

Frommer, Benjamin. 2000. Expulsion or integration: unimixing interethnic marriage in postwar Czechoslovakia. *East European Politics and Societies* 14 (2): 381-410.

--- 2006. Denouncers and fraternizers: gender, collaboration, and retribution in Bohemia and Moravia during World War II. V *Gender and war in twentieth-century Eastern Europe*, ur. Nancy M. Wingfield in Maria Bucur, 111-132. Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press.

Gellner, Ernest . 1997. *Nationalism*. London: Phoenix.

Gildea, Robert, Olivier Wieviorka in Anette Warring, ur. 2006. *Surviving Hitler and Mussolini*. Oxford in New York: Berg Publishers

Glötz, Peter. 2006. *Vyhnání: České země jako poučný případ*. Praga-Litomyšl: Paseka.

Heitlinger, Alena. 1976. Pro-natalist Population Policies in Czechoslovakia. *Populations Studies* 1 (30): 123-135. Dostopno prek: <http://www.jstor.org/stable/2173667> (23. februar 2009).

Herkommer, Christina. 2005. *Frauen im Nationalsozialismus- Opfer oder Täterinnen? Eine Kontroverse der Frauenforschung im Spiegel feministischer Theoriebildung und der allgemein historischen Aufarbeitung der NS-Vergangenheit*. München: Martin Meidenbauer Verlagsbuchhandlung.

Hobsbawm, Eric John. 2007. *Nacije in nacionalizem po letu 1780: program, mit in resničnost*. Ljubljana: Založba/*cf.

Homolová, Marie. 2004. Viny a nevinny Adiny Mandlové. *CS Magazin: Český a slovenský zahraniční časopis*, januar. Dostopno prek: <http://www.cs-magazin.com/2004-01/view.php?article=articles/cs040159.htm> (16. avgust 2008).

- Hroch, Miroslav. 1999. *Na prahu národní existence*. Praga: Mladá fronta.
- Chlapec Đorđević, Julka. 1935. *Studije i eseji o feminizmu*. Beograd: Mlada Srbija.
- Iggers, Wilma A. 1995. *Women of Prague: Ethnic diversity and social change from the eighteenth century to the present*. Providence in Oxford: Berghahn Books.
- Jalušič, Vlasta. 2002. Between the Social and the Political: Feminism, Citizenship and the possibilities of an Arendtian Perspective in Eastern Europe. *The European Journal of Women's Studies* 9 (2): 103-122.
- 2004. Rod i viktimizacija nacije : predratni i posleratni diskurz identiteta. V *Nasilno rasturanje Jugoslavije, uzroci, dinamika i posljedice*, ur. Miroslav Hadžić, 145-166. Beograd: CCVO, OSCE.
- Jech, Karel in Karel Kaplan. 1995. *Dekrety prezidenta Republiky 1940-1945: dokumenty*. Brno: Doplněk. Dostopno prek: <http://www.psp.cz/docs/laws/dek/> (3. april 2009).
- Jirásková, Marie. 1996. *Stručná zpráva o trojí volbě: Milena Jesenská, Joachim von Zedtwitz a Jaroslav Nachtmann v roce 1939 a v čase následujícím*. Praga: Nakladatelství Franze Kafky.
- Kaplan, Karel. 1990. *Pravda o Československu, 1945-1948*. Praga: Panorama.
- Kárný, Miroslav. 1995. *Terezínská pamětní kniha*. Praga: Melantrich. Dostopno prek: <http://www.holocaust.cz/cz2/resources/texts/genocida> (19. marec 2009).
- Kubičková, Božena, ur. 1947. *Národně-socialistické ženy v národním odboji, 1938-1945*. Praga: Ústředí žen československé strany národně-socialistické.
- Kuzmanić, Tonči. 2005. An attempt to distinguish nationalist from völkish populist movements, practices and ideologies- the Yugoslav case. V *Nation-states and xenophobias: in the ruins of former Yugoslavia*, ur. Mojca Pajnik in Tonči Kuzmanić, 9-22. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Mandler, Emanuel. 2002. *Benešovy dekrety: proč vznikaly a co jsou*. Praga: Libri.

Maxwell, Alexander. 2005. Nationalizing sexuality: sexual stereotypes in the Habsburg Empire. *Journal of the history of sexuality* 14 (3): 266-290. Dostopno prek: http://muse.jhu.edu/login?uri=/journals/journal_of_the_history_of_sexuality/v014/14.3maxwell.pdf (24. avgust 2008).

--- 2007. National endogamy and double standards: sexuality and nationalism in East-central Europe during the 19th century. *Journal of Social History* 41 (2): 413-433. Dostopno prek: http://muse.jhu.edu/loginuri=/journals/journal_of_social_history/v041/41.2maxwell.pdf (24. avgust 2008).

Mitáčková, Jana. 2008. *Nevyhnutelnost kolaborace aneb Pomahači zla v Protektorátu Čechy a Morava a v Nizozemí*. Magistersko delo. Brno: Masarykova Univerzita.

McClintock, Anne. 1993. Family feuds: gender, nationalism and the family. *Feminist Review* (44): 61-80. Dostopno prek: <http://www.jstor.org/stable/1395196> (15. maj 2008).

Musil, Jiří. 2006. Prague: present meets past. *International Review of Sociology* 16 (2): 243-272. Dostopno prek: <http://www.ingentaconnect.com/content/routledg/cirs/2006/00000016/00000002/art00005> (15. avgust 2008).

Musilová, Dana. 2007. *Z ženského pohledu: Poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky, 1918-1939*. Hradec Králové: Němec – Veduta.

Naimark, Norman M. 2001. *Fires of hatred: ethnic cleansing in twentieth-century Europe*. Cambridge in Harvard: Harvard University Press.

Neary, Brigitte. 2004. *Recognition stigma: on the displacement of German women from East Central Europe, 1944-1950*. Predstavljeno na letnem srečanju American Sociological Association, San Francisco. Dostopno prek: http://research.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/1/1/0/3/8/p110380_index.html (17. julij 2008).

Patočka, Jan. 1992. *Co jsou Češi? Maly přehled fakt a pokus o vysvětlení*. Praga: Panorama.

Pust, Ingomar. 1998. *Schreie aus der Höhle ungehört. Das totgeschwiegene Drama der Sudetendeutschen*. Sersheim: Hartmann Verlag. Dostopno preko: <http://www.winterson>

nenwende.com/scriptorium/english/archives/sginferno/sgi00.html (13. december 2008).

Renner, Hans. 1989. *A History of Czechoslovakia since 1945*. London: Routledge & Kegan Paul.

Sbírka zákonů, 121/1920. *Zákon, kterým se uvozuje ústavní listina Československé republiky*. Dostopno prek: http://abonent.lexdata.cz/lexdata/sb_free.nsf/0/C12571D20046A0B2C12566D9007B12D8 (15. februar 2009).

Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé, 5/1945. *Dekret presidenta republiky za dne 21. června 1945 o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa*. Dostopno prek: <http://web.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/1945/sb07-45.pdf> (15. februar 2009).

--- 12/1945. *Dekret presidenta o neplatnosti některých majetkově-právních jednání*. Dostopno prek: <http://web.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/1945/sb04-45.pdf> (15. februar 2009).

--- 27/1945. *Dekret o jednotném řízení vnitřního osídlení*. Dostopno prek: <http://web.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/1945/sb13-45.pdf> (15. februar 2009).

--- 33/1945. *Ústavní dekret o úpravě československého státního občanství*. Dostopno prek: <http://web.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/1945/sb17-45.pdf> (15. februar 2009).

--- 71/1945. *Dekret predsednika republiky o pracovní povinnosti osob, které pozbyly československého státního občanství*. Dostopno prek: <http://web.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/1945/sb32-45.pdf> (15. februar 2009).

--- 137/1945. *Ústavní dekret presidenta o zajištění osob, které byly považovány za státně nespolehlivé, v době revoluční*. Dostopno prek: <http://web.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/1945/sb57-45.pdf> (15. februar 2009).

--- 115/1946. *O právnosti jednání souvisících s bojem o znovunabytí svobody Čechů a Slováků*. Dostopno prek: <http://web.mvcr.cz/archiv2008/sbirka/1946/sb51-46.pdf> (15. februar 2009).

--- 150/1948. *Ústava Československé republiky*. Dostopno prek: http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html (15. februar 2009).

Slapšak, Svetlana. 2000. Yugoslav War: a case of/for gendered history. V *War discourse, women's discourse: essays and case studies from Yugoslavia and Russia*, ur. Svetlana Slapšak, 17-68. Ljubljana: ISH in Študentska založba.

Šimůnek, Martin. 2005. Race, heredity and nationality: Bohemia and Moravia, 1939-1945. V *Children of World War II: the hidden enemy legacy*, ur. Kjersti Ericsson in Eva Simonsen, 190-210. Oxford in New York: Berg Publishers.

Škorpil, Pavel. 2006. Bilance: Celkový počet obětí na životech. V *Nacistická perzekuce obyvatel českých zemí : informační materiál pro učitele dějepisu*, ur. Martin Hořák in Tomáš Jelínek, 71-75. Praga: Galén.

Šmausová, Gerlinda. 2004. Genderové aspekty displacementu. *Sociální studia* (2): 9-26.

Uchalová, Eva. 1999. *Women's dress as an expression of social development in Bohemia in the years 1850- 1950*. Budimpešta: Open Society Insitute. Dostopno prek: http://rss.archives.ceu.hu/archive/00001128/01/137_1.pdf (20. avgust 2008).

Věšíňová-Kalivodová, Eva. 2005. Czech Society in-between the Waves. *European Journal of Women's Studies* 12 (4): 421-435. Dostopno prek: <http://ejw.sagepub.com/cgi/content/abstract/12/4/421> (21. december 2008).

Voglis, Polymeris. 2006. Surviving Hunger: Life in the Cities and the Countryside during the occupation. V *Surviving Hitler and Mussolini*, ur. Robert Gildea, Anette Warring in Olivier Wieviorka, 16-41. Oxford in New York: Berg Publishers.

Voslikova, Pavla, Benedice Rochet in Fabrice Weiss. 2006. Schooling as a Cultural Interface. V *Surviving Hitler and Mussolini*, ur. Robert Gildea, Anette Warring in Olivier Wieviorka, 129-125. Oxford in New York: Berg Publishers.

Výnos Vůdce a říšského kancléře o Protektorátu Čechy a Morava ze dne 16. března 1939. Věstník říšského protektora, č. 2/1939, str. 7. Dostopno prek: <http://www.holocaust.cz/cz2/resources/documents/pbm/rp19390316> (12. marec 2009).

Yuval-Davis, Nira. 1997. *Gender and nation*. London, Thousand Oaks in New Delhi: Sage Publications.

Yuval-Davis, Nira in Marcel Stoetzler. 2002. Imagined boundaries and borders: a

gendered gaze. *European Journal of Women's Studies* (9): 329-344. Dostopno prek: <http://ejw.sagepub.com/cgi/content/abstract/9/3/329> (1. maj 2008).

Warring, Anette. 2006. Intimate and sexual relations. V *Surviving Hitler and Mussolini*, ur. Robert Gildea, Anette Warring in Olivier Wieviorka, 88-128. Oxford in New York: Berg Publishers.

Washingtonská deklarace z 18. října 1918. Dostopno prek: <http://www.just.wz.cz/view.php?cislocianku=2006071303> (15. februar 2009).

Wolchik, Sharon L. 1996. Czech and Slovak women and political leadership. *Women's History Review* 5 (4): 525-538. Dostopno prek: <http://dx.doi.org/10.1080/09612029600200131> (24. februar 2009).

Wynnyczuk, Vladimir in Radim Uzel. 1999. Czech Republic and Slovak Republic. V *From abortion to contraception: a resource to public policies and reproductive behavior in Central and Eastern Europe from 1917 to the present*, ur. Henry Philip David in Joanna Skilogianis, 91-120. London in Westport: Greenwood Publishing Group.

Zahra, Tara. 2004. Reclaiming children for the nation: germanization, national ascription, and democracy in the bohemian lands, 1900-1945. *Central European History* 37 (4): 501-543. Dostopno prek: <http://www.ingentaconnect.com/content/brill/ceh/2004/00000037/00000004/art00002> (17. avgust 2008).

Ženská Národní Rada. 1930. *Masaryk a ženy: sborník k 80. Narozeninám prvního presidenta republiky Československé T. G. Masaryka*. Praga: Pokrok.

Žarkov, Dubravka. 2000. Feminist self/ethnic self theory and politics of women's activism. V *War discourse, women's discourse: essays and case studies from Yugoslavia and Russia*, ur. Svetlana Slapšak, 167-194. Ljubljana: ISH in Študentska založba.